

KLEIO

nr 8 | DECEMBER 2007 | JAARGANG 48



Themanummer: Ten oorlog!

Algemeen Bestuur VGN

Jan-Maarten de Wit
voorzitter (Cevo en Cito/
tweede fase, Kleio)
Van den Berghweg 13
6942 ZL Didam
Tel. 0316 - 226 568
jm.dewit@liemerscollege.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris (commissie VAVO,
Commissie havo/vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwinkle@hotmail.com

Maud Knook
penningmeester
(commissie Didactiek en
activiteiten)
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp
vice-voorzitter
(commissie PABO; SLO)
Rompertdreef 26
5233 EK Den Bosch
Tel. 073 - 64a2 06 92
p.m.degroot@home.nl

Wim Duyff
(commissie vmbo, nieuwe
onderbouw)
Karnstraat 6
1445 KT Purmerend
Tel. 0299 - 649 870
w.duyff@planet.nl

Maas van Egdome
(redactie website)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@wanadoo.nl

Berichten voor de VGN
Bestuur kunt u mailen of
opsturen aan de secretaris,
Wendy Hinke. Kleio is het
blad van de Vereniging van
docenten in geschiedenis en
staatsinrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen het
gratis. Wilt u lid worden?
Aanmelding is mogelijk via
de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens
E-mail: vgn-kleio@orange.nl
Website: www.vgnkleio.nl

Redactie Kleio

Jan van Oudheusden
hoofdredacteur
Massenetstraat 21
5144 WP Waalwijk
Tel. 0416 - 33 74 30
jan.oudheusden@home.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Joke Noordstrand
bladmanager
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Martijn Strobos
redacteur Kleiokrant
Splinterlaan 12
2352 SJ Leiderdorp
Tel. 071 - 589 40 20
mstr@davinci-leiden.nl

Stefan Boom
Graaf Janlaan 46
1412 GH Naarden
Tel. 035 - 694 87 42
s.boom@hccnet.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193
3162 SB Rhooen
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan
Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
marjonne_maan@hotmail.com

Juul Letieveld
eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Uitgever: SchoolBV
Opmaak: Fizz reclame com-
municatie

Druk: Drukkerij Giethoorn Ten
Brink, Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt
u sturen naar Martijn Strobos.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met Joke Noordstrand.

COLOFON

Contributies 2007

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

VAN DE REDACTIE

Van de Franse Revolutie tot en met de Eerste Wereldoorlog heeft oorlogvoering een ontzagwekkende ontwikkeling doorgemaakt, en daar gaat het komende havo-vwo-examen over. Bijna de helft van die stof betreft 1914-1918. In Frankrijk spreken ze nog steeds van *La Grande Guerre*, in Engeland van *The Great War*. Lange tijd was die in ons land bij het publiek vrijwel *terra incognita*, maar de belangstelling voor de moeder-catastrofe van de twintigste eeuw is de laatste jaren spoorlags toegenomen. Terecht dat 1914-1918 eindelijk eens de hoofdmoot vormt van examenstof van het vak geschiedenis.

Maar wie dit nummer over de 'lange negentiende eeuw' heeft doorgenomen, is een gewaarschuwd mens: Piet Kamphuis benadrukt net als Patrick Dassen dat

die eeuw juist heel vreedzaam was! Gewoongetrouw legt Kleio aan de leden van de examenstof commissie weer enkele kritische vragen voor. Leest u hun reacties, en laat u ook inspireren door de kansen die het onderwerp 'Ten oorlog!' mijns inziens biedt.

Tot besluit: dit is mijn laatste voorwoord. Na zestien jaar Kleio-redacteurschap, waarvan exact tien jaar als hoofdredacteur, werd het tijd het stokje door te geven. Al die jaren heb ik me met veel genoeg ingespannen om mijn collega-geschiedenisdocenten van dienst te zijn. Ik prijs mij gelukkig te weten dat Joke Noordstrand die functie nu overneemt. Ik dank de lezers die mijn pennenvruchten waardeerden.

Jan van Oudheusden

► Foto cover: Antoine Gros, Napoleon bezoekt pestlijders in Jaffe.
Scène uit de Franse oorlog in het Nabije Oosten (1797-1798)

4



ORLOGVOERING IN DE NEGENTIENDE EEUW

Van Valmy tot Verdun

PIET KAMPHUIS

IN GESPREK MET DE STOFOMSCHRIJVINGSCOMMISSIE

12



Ten oorlog: knelpunten en kansen

JAN VAN OUDHEUSDEN

22



Oorlog en cultuur

PETER RIETBERGEN

DE PSYCHISCH GEWONDE SOLDAAT EN HET ONTSTAAN VAN DE MILITAIRE PSYCHIATRIE

30



Beter worden op bevel

HANS BINNEVELD

35



De Eerste Wereldoorlog als waterscheiding in de Europese en Duitse geschiedenis

PATRICK DASSEN

EN VERDER

20

Nacht van de geschiedenis

30

Boek van de maand

34

VGNieuws

44

Boeken

46

Lestip: playreading bij 'Van het Westelijk front geen nieuws'

50

Recensies

54

Kleiokrant

Van Valmy tot Verdun

OORLOGVOERING IN DE NEGENTIENDE EEUW

Er werd in de negentiende eeuw maar weinig oorlog gevoerd. Je moet de oorlogen in die periode, althans in Europa, bijna met een vergrootglas zoeken. Als de commissie voor het centraal schriftelijk eindexamen nu echt de oorlogvoering in Europa in het centrum van de aandacht had willen plaatsen, had zij er beter aan gedaan een andere eeuw uit te kiezen.



Clausewitz.

Neem de twintigste, dat is een eeuw waarin tenminste behoorlijk oorlog werd gevoerd. Of de achttiende. Maar de negentiende? Het was vrede in de jaren 1815 tot 1853, het jaar waarin de Krimoorlog begon. Alleen ons eigen land vervulde een klein militair bijrolletje met de Tiendaagse Veldtocht. En dan de periode 1871-1914, meer dan veertig jaar vrede, 'gewapende vrede', maar toch. Oorlogvoering tussen de grote mogendheden van Europa kwam in de negentiende eeuw nauwelijks meer voor. Hoe is dat te verklaren? De filosoof John Stuart Mill wist het wel: door de internationale handel raakten

de Europese naties steeds nauwer met elkaar verbonden. Zelfs de toekomstige chef van de Duitse Generale Staf, Helmuth von Moltke - beslist geen pacifist - schreef in 1841 te verwachten dat oorlogen zeldzamer zouden worden door de groei van industrie en handel. Hoewel militaire technologie in het tijdperk van de industrialisatie een snelle ontwikkeling doormaakte, heeft technologie minder invloed op de oorlogvoering uitgeoefend dan men denkt. Neem de spoorwegen: een revolutionaire modernisering van het militaire bedrijf. Troepen en voorraden konden veel sneller naar de frontlijn worden vervoerd. Maar op het slagveld heerste nog de oude toestand van infanterie die, lopend en in gevecht van man tegen man, de beslissing moest brengen. De vraag is wat alle nieuwe technologische ontwikkelingen in de praktijk van de oorlogvoering betekenden.

Moderne oorlogvoering is al aan het begin van de negentiende eeuw, voordat allerlei belangrijke technologische ontwikkelingen hun invloed konden doen gelden. Het was het grote militaire genie Napoleon die hiervoor verantwoordelijk was. Zijn denkbeelden, aanpak en methoden hebben de trend gezet voor de oorlogvoering tot in de twintigste eeuw.

Napoleontische oorlogvoering

Waaruit bestonden Napoleons aanpak en methoden? In de eerste plaats uit de mobilisering van de gehele samenleving voor de oorlogsinspanning. Lazare Carnot, de briljante militaire hervormer in de revolutionaire

Drs. P.H. Kamphuis is directeur van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag



Slag bij Valmy
(20 september 1792).

jaren voorafgaand aan Napoleon, organiseerde tijdens een van de grootste crises van het revolutionaire Frankrijk de *levée en masse*, de mobilisering van alle mannen van 18 tot 45 voor de verdediging van het land. Napoleon voerde bovendien als eerste de dienstplicht in. Maar de Franse nationale mobilisering beperkte zich niet tot soldaten. Elke schoenmaker was verplicht tot de wekelijkse levering van tien paar schoenen aan het leger. In de Tuilerieën van Parijs verschenen smederijen en ovens voor wapenfabricage. De textielindustrie werd verplicht uniformen te leveren. De beginnende Franse industrie werd volledig ingezet voor de oorlog. In die zin was de revolutionaire en Napoleontische periode een voorafspiegeling van latere ontwikkelingen die in de Eerste Wereldoorlog hun voorlopige hoogtepunt zouden vinden.

Dat gold ook voor een ander Napoleontisch principe: het belang van artillerie op het slagveld. Tijdens de 'kannade van Valmy', 20 september 1792, was gebleken hoe effectief artillerie kon zijn; het Pruisische leger zag na een hevig artillerieduel af van zijn opmars naar

Parijs. Napoleon, zelf artillerist, bouwde voort op vernieuwingen die al voor 1789 in het Franse leger waren gerealiseerd. Zo voerde hij het aandeel van de artillerie in de strijd enorm op, organiseerde hij de artillerie in batterijen van zes tot acht kanonnen en maakte de artillerie tot een mobiel wapen dat hij tijdens de slag een prominente plaats gaf. Hij concentreerde deze tegen infanterie, dus niet tegen vijandelijke batterijen, maar tegen personen en richtte daarmee onder de vijandelijke infanterie enorme slachtingen aan, een praktijk die in de negentiende eeuw navolging kreeg en die in de Eerste Wereldoorlog haar tragische bekroning vond. Napoleon heeft ook school gemaakt in zijn aandacht voor het offensief. Napoleon benadrukte steeds het belang van de aanval, van snelheid en verrassing, van concentratie van de troepen op één punt, van manoeuvre, omcirkeling, afsluiting en vernietiging van de vijandelijke macht. Steeds opnieuw werden tegenstanders verrast door zijn snelheid en onverwachte manoeuvres. De Oostenrijkse campagne begon in 1805 met een verrassingsoffensief, waarbij Napoleon bij Ulm



▽
Het beleg van Sebastopol,
1855.

het leger van generaal Mack, een ervaren veldheer, had omsingeld nog voordat deze in de gaten had wat er gebeurde. Het Oostenrijkse leger stond er, zoals de militair-historicus Corelli Barnett het ooit zo mooi zei, 'verstijfd bij, zoals een geit in een Indiaas dorpje die ineens een tijger ziet naderen'.

Het geheim van de meester

Andere Europese mogendheden - Oostenrijk, Pruisen en Rusland - namen die veranderingen over. Ook zij brachten massalegers te velde. Meerdaagse slagen werden gebruikelijk. Het was het begin van slijtage, *attritie*, zoals het in het militaire jargon heet. Als hoogtepunt geldt de slag bij Leipzig in oktober 1813, de grootste veldslag van de negentiende eeuw. De slag tussen beide massalegers (de geallieerden brachten 360.000 man bijeen, Napoleon 200.000) sleepte zich drie dagen voort. Het was daarnaast ook een reusachtig artillerieduel, tussen 1500 kanonnen aan geallieerde zijde en 800 aan Franse kant. De geallieerden leden een verlies van 73.000 man, de Fransen 54.000.

De Krimoorlog liet zien dat moderne techniek oorlogvoering intensiever en dodelijker maakte.

De hele eeuw lang is men blijven nadenken over de Napoleontische oorlogvoering. Wat was het geheim van de meester? Kon men er iets van leren? Er zijn twee denkers die de erfenis van de Napoleontische oorlogvoering hebben verwoord en wier werk tot op de dag van vandaag de moeite waard is, Jomini en Clausewitz. Jomini trok geruststellende conclusies: het offensief en de concentratie van troepen waren de belangrijkste principes, kern van het optreden was het toebrengen van de beslissende slag; oorlog gevoerd door *professionals* kon kort zijn. Clausewitz trok daarentegen onrustbarende conclusies: oorlog was een oncontro-

leerbaar beest, onzekere factoren die de veldheer niet kon voorzien speelden de hoofdrol, er was geen duidelijk recept te geven voor een succesvolle campagne, naast staat en leger ging het ook om de steun van de bevolking. Frictie, kans, geluk, waren even belangrijk als veldheerschap; over de duur van een oorlog stond niets bij voorbaat vast. Jomini heeft in de negentiende eeuw meer lezers getrokken. Clausewitz, die al in 1831 overleed en een omvangrijk en vrij duister werk naliet, heeft het echter op de langere termijn gewonnen. Zijn nadruk op de morele en psychologische factoren, alsmede zijn opvatting dat oorlog de voortzetting van de politiek is met andere middelen, hebben meer gewicht in de schaal gelegd dan Jomini's meer concrete lessen van Napoleons aanpak.

Toch nog oorlog

De Krimoorlog maakte in 1853 een eind aan de lange jaren van vrede. Britse en Franse troepen poogden aan Russisch opdringen naar de Middellandse Zee een eind te maken. Het steeds zwakkere Turkse rijk maakte een herleving van deze Russische wens mogelijk. De Krimoorlog was in militair opzicht een voorbode van de nieuwe tijd.

Een van de eerste zaken die opvallen is de *sociale dimensie* van strategie. De kranten en de publieke opinie in Groot-Brittannië waren zeer geporteerd voor oorlog met Rusland. Dat land werd als een groot gevaar gezien voor vrede en veiligheid. De Britse politici wilden wel optreden, maar liever in de vorm van een 'politio-nale actie', maar het publiek eiste meer, op zijn minst een 'roll back' van de Russen. De schrijver Thomas Carlyle merkte op: 'It is the idle population of editors that have done this to England. One perceives clearly the ministers go forward into it against their will'. Hier zien we voor het eerst een verschijnsel dat vaker voorkomt: kranten en publieke opinie die interveniëren in de binnen- en buitenlandse politiek.

De Krimoorlog liet ook zien dat de voortbrengselen van industrie en techniek, waarvan men zo'n vredelievende impuls verwachtte, de oorlogvoering intensiever en dodelijker hadden gemaakt. Niet alleen wapenning, maar ook logistiek en communicatie waren sterk verbeterd. Dat bleek vruchten af te werpen, maar de moderne wapenning zorgde ook voor veel gewonden en gesneuvelden. Spoorwegen en stoomschepen transporteerden troepen, voorraden en geschut in een hoeveelheid en tempo die men voordien niet voor mogelijk had gehouden. De telegraaf met verbindingslijnen door heel Europa maakte controle over troepen op afstand mogelijk en leverde bovendien actueel oorlogsnieuws.

The Times had als eerste krant een oorlogsverslaggever ter plekke, William Russell, die de Engelse lezer van een stroom actueel en vooral schokkend oorlogsnieuws voorzag. En niet alleen de Engelse lezer. De Russische gezant in Londen telegrafeerde de artikelen van Russell meteen door naar St. Petersburg waar de autoriteiten hun voordeel deden met de informatie over troepenbewegingen, sterkte en verliezen die Russells artikelen bevatten. Russells verslagen sloegen in Londen in als een bom. Hij rapporteerde over het moeizame verloop van de strijd, over de incompetentie van de officieren, over het gebrek aan medische verzorging, en over andere zaken die het militaire establishment in een zeer slecht daglicht stelden. De berichtgeving leidde zelfs tot de val van het kabinet-Aberdeen en het vertrek naar de Krim van Florence Nightingale, die op doortastende wijze de medische verzorging reorganiseerde en verbeterde. De strijd op de Krim leverde ook de eerste oorlogsfoto's op, gemaakt door Roger Fenton.

De oorlog bracht nog twee zaken aan het licht. Eén was direct duidelijk: landen met een geavanceerde industriële productie, zoals Engeland en Frankrijk, waren militair toonaangevend. Zij bezaten een superieure bewapening, zowel in hoeveelheid als in kwaliteit. Rusland liep hierbij ver ten achter, bezat nauwelijks industrie, bracht wel grote legers en imposante hoeveelheden geschut te velde, maar het meeste daarvan was van inferieure kwaliteit.

De tweede, veel moeilijker te duiden boodschap was dat verdediging sterker en gemakkelijker was dan aanval. Een aanval gericht tegen sterke fortificaties, waarvan de verdedigers goed bewapend en ingegraven waren, was nagenoeg onmogelijk geworden. De kunst van het belegeren had hierdoor weer in het centrum van de aandacht moeten komen te staan, maar dat gebeurde niet. De lessen van de Krimoorlog stonden namelijk haaks op wat men van Napoleon had geleerd. Militairen bleven zich dus richten op het behalen van de beslissende overwinning door manoeuvre, verrassing, snelheid en offensief.

Kort na afloop van de Krimoorlog begon de Amerikaanse Burgeroorlog, 1861-1865. Ook deze had de Europese waarnemers het nodige kunnen leren. Massale veldslagen, mobilisering van alle beschikbare personele en economische *resources*, maar ook veldversterkingen en loopgraven kenmerkten de strijd. Goed ingegraven en goed bewapende troepen konden slechts met de grootste moeite en ten koste van enorme verliezen worden verslagen. De oorlog ontaardde in een zich

jaren voortslepende slijtageslag. Het industriële noorden won ten slotte door zijn economische overwicht. Waarom lukte het de Europese militaire waarnemers niet er de juiste conclusie uit te trekken? De *Civil War* gold te zeer als een burgeroorlog tussen legers die niet professioneel waren maar bestonden uit amateurs, om er in Europa veel waarde aan te hechten. Bovendien ging spoedig daarna alle aandacht naar de Pruisische overwinningen.

Een militaire revolutie?

De Europeanen wisten niet beter of het Franse leger was het sterkste en best bewapende van Europa. De kracht en kwaliteit van het achttiende-eeuwse leger en de roem van Napoleon stonden daar garant voor. Bovendien hadden allerlei nieuwe technische vondsten er meteen toepassing gevonden. De Fransen beschikten bijvoorbeeld over het nieuwste geweer, de Chassepot, dat qua dracht, accuratesse en doordringingsvermogen superieur was aan alles wat de andere naties bezaten. Maar het Pruisische leger had zich ook voortvarend ontwikkeld. Dat zou in de tweede helft van de eeuw in één klap zichtbaar worden. Waaruit bestond de Pruisische militaire revolutie, want zo mag het toch wel genoemd worden. Hierop past maar één antwoord: onderwijs, onderwijs en

derwijs, onderwijs en nog eens onderwijs.

Al vanaf de traumatische nederlaag tegen

Het geheime wapen van Pruisen: onderwijs.

Napoleon in 1807 waren de Pruisische militairen bezig met hervorming van het militaire bestel. Een van de pijlers van het nieuwe leger was de *Kriegsschule*. Toekomstige officieren kregen daar een voortreffelijke, *all-round* opleiding. Oorlogsvoorbereiding werd geoefend in *Kriegsspiele*. Dat gebeurde nergens anders in Europa op die manier; sterker nog: elders werd er smakelijk om gelachen. De beste officieren van de *Kriegsschule* gingen naar de *Grosser General Stab*, die bestond uit zestig officieren. In 1857 werd generaal Helmuth von Moltke chef van de staf. Vanaf dat moment nam het werk een hoge vlucht. Moltke organiseerde in 1858 voor eerst een militaire oefening per spoor. Al lang was hij ervan overtuigd dat militair gebruik van spoorwegen een eerste vereiste was; maar dit moest wel terdege geoefend worden. Daarnaast werd Pruisische officieren geleerd zelfstandig commando te voeren en te velde zelfstandig beslissingen te nemen, het begin van de later zo beroemd geworden *Auftragstaktik*. Dus: 'neem vesting A in', en niet: 'neem de vesting A in en handel daarbij als volgt'. Zo legde Moltke de basis voor de superieure prestaties van het Pruisische leger waar-

mee hij de machtsverhoudingen in Europa definitief zou veranderen.

De Frans-Duitse oorlog, 1870-1871

In 1870 kon de proef op de som worden genomen nadat Bismarck de Franse keizer tot oorlog had weten te provoceren. In een oogwenk had Moltke de Pruisische troepen gemobiliseerd; per trein arriveerden zestien legerkorpsen binnen twee weken op hun oorlogsbestemming aan de grens. Van alle ambitieuze Franse plannen kwam niets terecht. De mobilisatie was een fiasco, van het geplande onstuimige offensief van leger en vloot werd niets meer vernomen. Terwijl het Franse oorlogsplan al was vastgelopen voordat het begon, onderhielden de Duitse troepen een hoog operationeel tempo. Een klein Frans leger dat de grens had overschreden, werd bij Saarbrücken omsingeld en tot overgave gedwongen, terwijl Duitse troepen gelijktij-

Het aanvallende ideaal zat vast verankerd in het Europese militaire denken. Met fatale gevolgen.

dig de Elzas binnenvielen toen de Fransen daar nog moesten beginnen met het samentrekken van troepen. Het Pruisische militaire leiderschap was superieur aan het Franse. Terwijl de Franse generaals onveranderlijk te afwachtend waren, namen de Duitse voortdurend initiatief, soms op het roekeloze af. Verscheiden malen waren de Fransen in het voordeel, wat bijvoorbeeld locatie, terrein, aanwezige troepen en bewapening

betrof, maar wisten zij dit niet uit te buiten vanwege hun afwachtende houding.

Een beslissende rol speelde de artillerie. Het waren de Duitse troepen die meer artillerie bezaten en die gedurfd inzetten. Dat bleek tijdens de beslissende slag bij Metz (Gravelotte). Maarschalk Bazaine, de slecht functionerende Franse bevelhebber, liet zich insluiten en zelfs beroven van het bezit van de heuvels rondom de stad. Had hij doortastender opgetreden en zijn artillerie doeltreffender ingezet, had hij de slag in zijn voordeel kunnen beslissen. Hij deed dat niet, zodat de Duitse troepen de hoogten veroverden en Bazaine met artillerie tot overgave dwongen.

Doordat Bazaine in Metz bleef zitten, stond zijn collega generaal MacMahon bij Sedan alleen tegenover de Pruisen. Ook hij liet zich omsingelen. De Pruisen wisten de hoogten rond de stad met artillerie te bezetten, waartoe zij met succes geforceerde dag- en nachtmarsen hadden uitgevoerd. De Pruisen voerden hier een briljante *Kesselschlacht* uit, die hen (en anderen) de overtuiging gaf dat een offensieve omsingeling, zoals Napoleon die ook altijd met verve had uitgevoerd, superieur was en altijd succes opleverde. Opnieuw: het was pas de Eerste Wereldoorlog die militairen hiervan zou genezen. De Duitsers wilden toen - in 1914 - immers eenzelfde *Kesselschlacht* uitvoeren, maar dan op veel grotere schaal. Deze faalde jammerlijk en leidde tot de statische loopgravenoorlog.

De Duitse (en algemeen Europese) conclusie uit de Frans-Duitse oorlog was: de toekomstige oorlog zal een korte maar felle *Blitzkrieg* zijn, die snel politieke resul-



Frans-Duitse oorlog
(1870 - 1871).

- L. Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, Bloomington, 1985.
- R. Connaughton, *The War of the Rising Sun and the Tumbling Bear. A Military History of the Russo-Japanese war, 1904/1905*, New York, 1999.
- Ch. Esdaile, *The Wars of Napoleon*, Londen, 1995.
- M. Howard, *The Invention of Peace. Reflections on War and International Order*, Londen, 2001.
- M. Howard, *The Franco-Prussian War. The German Invasion of France, 1870-1871*, New York, 1961.
- Th. Pakenham, *The Boer War*, Londen, 1979.
- Cl. Ponting, *The Crimean War. The Truth behind the Myth*, Londen, 2004.
- G. Rothenberg, *The Napoleonic Wars*, Londen, 1999.
- H. Strachan, *The First World War. A New Illustrated History*, Londen, 2003.
- G. Wawro, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914*, Londen/New York, 2000.

taten kan opleveren. Een offensieve benadering loont. Zo had Napoleon het ook altijd gedaan, dat bleek nog altijd de superieure aanpak te zijn. Velen waren het daarmee eens. Alleen Moltke begon te twijfelen. Het pleit eens te meer voor zijn genialiteit. Hem waren twee dingen opgevallen: vanwege de toegenomen kracht van de bewapening was de verdediging bevoordeeld ten opzichte van de aanval. Hij pleitte, in het bijzonder voor Duitsland, voor een defensieve militaire politiek. Aanvallende oorlogen zouden in de toekomst wel eens snel vast kunnen lopen en oorlogen zouden daarom wel eens lang kunnen gaan duren. In de tweede plaats had hij gezien dat de Frans-Duitse oorlog was geëindigd in een zich maandenlang voortslepende guerrilla met de *francs-tireurs* die het de Duitse troepen in 1871 lastig maakten. Ook dat maakte hem huiverig voor een nieuw conflict.

De plotselinge opkomst van Duitsland zond een ware siddering door Europa. Mede door het staatsmanschap van Bismarck brak opnieuw een periode van vrede aan die tot 1914 zou duren. Conflicten werden overzee uitgevochten. De koloniale oorlogvoering bood een uitlaatklep voor de spanningen, hoewel koloniale rivaliteiten zelf ook voor oorlogsdreiging in Europa konden zorgen, zoals met het Fashoda-incident in 1898, toen Frankrijk en Groot-Brittannië tegenover elkaar kwamen te staan.

Er is vaak beweerd dat de nadruk op het offensief onder de Europese militairen voor en tijdens de Eerste



Wereldoorlog het gevolg was van oorlogvoering in de koloniën. Daar werd in de negentiende eeuw voortdurend gevochten. Tegenover inheemse tegenstanders in Azië en Afrika loonde slechts de aanval, zo dacht men. Zulke tegenstanders bleken bijna altijd gevoelig voor krachtsvertoon en beschouwden de verdediging als een teken van lafheid. Officiëren die de koloniale leerschool hadden doorlopen, brachten de idee van offensief mee naar Europa en pasten die daar toe. Met fatale gevolgen, zoals bleek tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het is een aantrekkelijke gedachte, maar zij klopt niet. Het aanvallende ideaal was een vast bestanddeel van het Europese militaire denken. Ervaringen die op het tegendeel wezen, werden genegeerd.

Twee tekenen aan de wand

Had Moltke naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog al gewaarschuwd voor een nieuw soort oorlog, de volksoorlog, de *guerrilla*, die profetie bleek aan het eind van de eeuw uit te komen. In Zuid-Afrika was in 1899 een oorlog uitgebroken die door beide partijen conventioneel was begonnen, met veldslagen en belegeringen, maar die uitliep op een guerrilla. Groot-Brittannië dacht aanvankelijk korte metten te kunnen maken met de twee Boerenrepublieken in het achterland van de Kaapkolonie, Transvaal en de Oranje Vrijstaat, maar de Boeren bleken taaier dan verwacht. Na verschillende nederlagen boekten de Britten vanaf begin 1900 enig succes. De Boeren gingen over op een guerrilla, met aanslagen, hinderlagen, overvallen en dergelijke. Het kostte de Britten, onder Lord Roberts en Kitchener, enorme moeite om de Boeren eronder te krijgen. Het werd een slijtageslag.

Op militair gebied was er veel veranderd in de negentiende eeuw. Maar ook veel hetzelfde gebleven.

De Britten vormden mobiele colonnes waarmee bepaalde gebieden werden gezuiverd, legden zo'n 8.000 blokhuizen aan waarmee die gebieden werden bewaakt, grendelden gebieden af met omheiningen en prikkeldraad, voerden economisch oorlog in de Boerengebieden, en legden concentratiekampen voor vrouwen, kinderen en bejaarden, die er in groten getale omkwamen. De sociale dimensie van de strategie deed zich ook hier gevoelen: niet alleen was de wereld anti-Brits (daar lagen de Britten niet wakker van), maar in Groot-Brittannië zelf bestond veel kritiek op en verzet tegen de 'barbaarse methoden'

van Kitchener. Net als bij de Krimoorlog, leidde ook de Boerenoorlog tot hervormingen en reorganisaties in het Britse leger. Het kleurige uniform waarmee de Britten ten strijde trokken, werd tijdens de oorlog vervangen door grijsgroene camouflagekleding. De Boeren waren lange tijd moeilijk te verslaan geweest omdat zij uitstekend wisten om te gaan met de modernste handvuurwapens en mitrailleurs en omdat ze meesters waren in aanleg en verdediging van veldversterkingen. Grote Britse troepenmachtten werden regelmatig door veel kleinere, maar goed verschanste en bewapende boerenlegertjes gedecimeerd. Slechts door economische oorlogvoering, internering en door het aanbieden van grootmoedige politieke concessies slaagde de Britten er uiteindelijk in de strijd in hun voordeel te beslechten.

Een nog krachtiger toekomstsignaal ging uit van de Russisch-Japanse oorlog, 1904-1905. Dat Japan het eerste

dat kon even duren). De Japanse bevelhebber liet na inleidende artilleriebeschietingen herhaaldelijk massale infanterieaanvallen uitvoeren. De infanteristen werden echter door de Russische verdedigers, uitgerust met machinegeweren en artillerie, volkomen weggemaaid. Japan verloor alleen al bij Port Arthur 60.000 man. De Russische verliezen in het uitgestrekte vestingsterrein waren overigens ook niet gering: 30.000. Deze werden veroorzaakt doordat de Japanners experimenteerden met indirect artillerievuur, een aanpak die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan het westelijk front gemeengoed zou worden, maar die in 1904 absoluut nieuw was. Door middel van waarnemers die doelen doorgaven wist de Japanse artillerie de Russische verdedigers die zij niet kon zien succesvol te beschieten en uit te schakelen. De verdere strijd gaf nog meer voorproefjes te zien van de latere wereldoorlog. De gevechten rond Heuvel 203 vertoonden eveneens een beeld dat later normaal zou worden: uitgestrekte loopgraven, voorzien van prikkeldraad en andere versperringen, verdedigd door met machinegeweren bewapende infanterie. De Japanse infanteristen moesten deze in stormaanval nemen na inleidende artilleriebombardementen. 90 procent van de bij deze gevechten ingezette Japanse infanteristen sneuvelde. De slag om Mukden, februari en maart 1905, vertoonde eenzelfde aanblik. Het was de Eerste Wereldoorlog in miniatuur. Europese waarnemers betoonden zich ontsteld door wat zij zagen. De Britse officier Ian Hamilton schreef:

De Russisch-Japanse oorlog was de Eerste Wereldoorlog in miniatuur.

Aziatische land was dat een grote Europese mogendheid wist te verslaan, was op zich al een blijk van veranderende tijden. Voor militaire waarnemers was de wijze waarop het gebeurde nog interessanter. Japan richtte zich eerst op de formidabele fortificaties van de havenstad Port Arthur. Het beseftte dat het deze moest innemen voordat Russische versterkingen waren gearriveerd (die moesten via de Transsiberische spoorlijn komen of overzee, dus



Op het slagveld was er van de moderne techniek nog maar bitter weinig te merken.

'Everywhere there were bodies, or portions of bodies, flattened out and stamped into the surface of the earth as if they formed part of it, and several times (...) I was on the point of putting my foot on what seemed to be dust, when I recognised (...) it was a human form stretched and twisted (...) by force of some frightful explosion'.

De Eerste Wereldoorlog

Zo ging Europa een grote oorlog tegemoet, die uitgevochten zou worden met moderne wapens en de nieuwste technologie, maar met verouderde tactische en strategische concepten.

Veel meer dan nieuwe wapens waren nieuwe ideeën nodig met betrekking tot mobilisatie, coördinatie en commando of over hoe mobiliteit en vuurkracht succesvol konden worden gecombineerd.

De Duitse mobilisatie per trein liet meteen in 1914 de beperkingen zien. Nadat per trein snel het oorlogsgebied was bereikt, moest de tocht verder te voet worden afgelegd. Het leger dat meer dan 1.000.000 manschappen telde, aangevuld met paarden, geschut, bevoorradingskarren en motorvoertuigen, zorgde voor overvolle wegen en liep uiteindelijk vast. De beheersing en commandovoering van zulke omvangrijke legers waren te complex geworden. Dat gold ook voor de ontplooiing van de troepen op het gevechtsterrein. De bevelhebber overzag de strijd niet meer in eigen persoon, maar was een bureauman geworden die voor communicatie en inlichtingen louter op zijn stafofficieren was aangewezen. Dit was tijdens de oorlog een permanente uitdaging voor de Duitse en geallieerde militaire leiding.

Het grootste probleem was dat van de integratie van vuurkracht en beweging. Toen de bewegingsoorlog eind 1914 was afgelopen en de legers zich hadden ingegraven in een steeds uitdijend netwerk van loopgraven, werd het probleem van herstel van mobiliteit bijzonder klemmend. Hoe een nieuw offensief, een doorbraak te bereiken en een eind te maken aan de impasse? De oplossing werd gevonden in een opsplitsing van vuurkracht en beweging. Artilleriebombardementen, die steeds langer gingen duren, plaveiden de weg voor de stormaanval van de infanterie. Hierbij werd de formule van het indirecte vuur steeds professioneler toegepast. Dit was een nieuwe manier van oorlog voeren. Toch bood deze geen oplossing. De ingegraven troepen wisten de vijandelijke artilleriebarrage zonder veel problemen te overleven en kwamen na afloop van de barrage uit hun loopgraven en schuilplaatsen tevoorschijn om een aanval van de



infanterie met machinegeweevuur af te slaan. Het waren de Duitsers die in 1918 in de Franse sector bij Verdun een nieuwe formule wisten toe te passen om vuurkracht en beweging te integreren teneinde op die manier een tactische doorbraak te forceren. In de formule van de *stormtroepen* brachten zij voorwaartse beweging en vuurkracht bijeen. Maar het was te laat om met deze formule nog een ommekeer in de oorlog teweeg te brengen.



Loopgraven: voor het eerst toegepast in de Russisch-Japanse oorlog. Gemeengoed geworden in de Eerste Wereldoorlog.

Zo ging Europa een oorlog tegemoet die uitgevochten zou worden met moderne wapens, maar met verouderde strategie.

Zo kwam een eind aan een eeuw waarin op militair gebied veel was veranderd, maar toch ook veel hetzelfde was gebleven. De Napoleontische wijze van offensieve oorlogvoering was de hele negentiende eeuw maatgevend gebleven - tot de Eerste Wereldoorlog aan deze dominantie een eind maakte. Als het gaat om de militaire ideeën was er sprake van een grote continuïteit. Maar industrie, technologie en nationalisme hadden tegelijkertijd een nieuwe wijze van oorlogvoering geschapen. De Europese naties beschikten in het begin van de twintigste eeuw alle over een massaleger van dienstplichtigen, een professioneel officierscorps, een generale staf, een ongekende vuurkracht en gerichtheid op technologie. De Eerste Wereldoorlog zou laten zien dat oorlogvoering in zijn nieuwe gedaante er niet prettiger op was geworden.

De auteur dankt dr. J.A. de Moor en drs. Chr. van der Spek voor hun adviezen.

TEN OORLOG: knelpunten en kansen

IN GESPREK MET DE STOFOMSCHRIJVINGS-COMMISSIE

Docenten met examenklassen havo/vwo zullen binnenkort in het harnas moeten voor een bijzonder veelomvattend onderwerp: maar liefst vier oorlogen met hun maatschappelijke context. Welke didactische kansen biedt dit, en op welke knelpunten moet de docent bedacht zijn? Een kritische beschouwing.

Het is ieder jaar weer een heidens werk om een deugdelijke examenstofomschrijving te presenteren. De leden van de stofomschrijvingscommissie worden eigenlijk nauwelijks gefaciliteerd, ze doen het werk naast hun gewone baan, en ze moeten hun diverse deskundigheden goed op elkaar afstemmen. Bovenal worden zij geacht binnen beperkte tijd een lijvig document te produceren waarmee zowel examenmakers als katernschrijvers uit de voeten kunnen, en vervolgens natuurlijk de docenten en hun kandidaten.

Het is liefdewerk oud papier. De commissieleden mogen het onderwerp zelf niet eens kiezen. Da wordt jaarlijks vanuit het ministerie in het veld geparachuteerd. Zo hebben wij in recente jaren flinke stofomschrijvingen op ons bord gekregen over Lancashire, Vietnam, de opvoeding van kind tot burger in Nederland, en Nederlands-Indië. Ik vroeg de commissieleden naar hun werkwijze.

Wat beweegt iemand eigenlijk om lid te worden van de commissie?

Commissielid Genio Ruesen: 'Het werk biedt de mogelijkheid om je weer eens uitgebreid te gaan verdiepen in een historisch onderwerp. De vruchten pluk je daarvan zodra je het onderwerp aan examenklassen doceert. Daarnaast bestaat vooral het besef dat de klus geklaard moet

worden, ook al weet je dat in geschiedenisland er altijd mensen zijn die vinden dat accenten anders moeten, dat andere keuzes gemaakt hadden moeten worden of zelfs dat andere zinswendingen gebruikt hadden moeten worden. De eerste bepaling van examenstof waar men het in Nederland over eens is, moet nog geschreven worden.'

Dus: nog ondankbaar werk ook! Gemiddeld kwam de commissie om de drie weken bijeen. Daarnaast was er veel mailcontact. Er was ondersteuning door vertegenwoordigers van CEVO, CITO, VGN-bestuur en Havo-vwo-commissie. Commissielid Genio Ruesen: 'Ieder commissielid zorgde voor in gelijke mate voor het aanleveren van teksten. Deze werden onderling becommentarieerd en bijgesteld. Het commentaar van het ondersteunend platform werd verwerkt.'

Een van de knelpunten van de stofomschrijving is zoals gewoonlijk het 'historisch kader'. Deze obligate intro lijkt vooral toegevoegd om de tien tijdvakken-indeling van het rapport-De Rooy gestalte te geven. Vorig jaar heeft de stofcommissie het onderwerp Nederlands-Indië in dit keurslijf moeten persen: een zoektocht naar de kwadraat van de cirkel (zie Kleio 8 van 2006). Ook ditmaal maakt zo'n lijvige introductie de examenstof meteen top-

Alle genoemde bijlagen zijn te vinden op de website www.vgnkleio.nl

zwaar, en veelal zonder raakvlakken met het onderwerp 'Ten oorlog!' Zo moeten we de revoluties van 1830 en 1848 erdoorheen jassen. Dit vereist veel uitleg, terwijl er hoogstwaarschijnlijk geen examenvragen over komen.

Heeft de commissie de tijdvakken van De Rooy ook als een knellend korset ervaren?

Genio Ruesen: 'Zoals duidelijk is, waren niet alle tien tijdvakken onderdeel van de stof. Waar mogelijk werd gekeken of de kenmerkende eigenschappen raakvlakken hadden met het gekozen thema. Elke omschrijving geeft een beperking. Eveneens beperkend is de tijd die er in klas aan besteed kan worden, de onmogelijkheid om alles te behandelen wat je zou willen.'

Op grond waarvan werd de literatuurlijst samengesteld?

'Deskundig advies en gebruikt materiaal (enig accent op toen beschikbaar recent werk). Daarbij werd rekening gehouden met publicaties die het meest relevant zouden zijn voor docenten.'

Maar nu de inhoud. Docenten staan voor de uitdaging om in een beperkt aantal lesuren (de richtlijn is: om en nabij de zestien lessen) met de kandidaten een helder en leerbaar beeld van de examenstof op te roepen en die tot leven te wekken. In 2008 en 2009 zal de uitdaging niet minder groot zijn. De stofomschrijving is weer bijzonder omvangrijk: vier oorlogen in ruim een eeuw tijd die de docent de revue moet laten passeren. Het lijkt raadzaam om een voldoende aantal lessen te reserveren. Het stuk dat begin 2006 door Cevo gepubliceerd werd, telt maar liefst 23 bladzijden, in kleine druk. Wat opvalt is de onevenwichtige lengte van de hoofdstukken: die van hoofdstuk 1 t/m 3 verhoudt zich tot die van hoofdstuk 4 als 3 staat tot 2. Conclusie: het is voor de docent bittere noodzaak om voldoende lestijd voor de Eerste Wereldoorlog in te ruimen, zo vlak voor de examendatum. Die oorlog bestrijkt 40 procent van de hele examenstof, en ik durf te voorspellen dat de meeste examenvragen betrekking hebben op de Eerste Wereldoorlog!



De 'Voie Sacrée'. De weg waarlangs dag en nacht een ononderbroken stroom van mensen en materieel van en naar het verdedigingsfront van Verdun werd vervoerd.





▽
Charge of the Light
Brigade in de slag bij
Balaclava.

Knelpunten en reacties

De stofomschrijving oogt op zich heel transparant: vier hoofdstukken, elk onderverdeeld in acht deelonderwerpen. Die structuur helpt de kandidaat om de stof te bevatten. Maar bij nadere lezing moeten we vraagtekens plaatsen bij zowel de gekozen structuur, als bij de soms wat slordige uitwerking. Ik legde mijn kritische vragen voor aan Hans Binneveld, Ad Oostveen en Genio Ruesen van de stofomschrijvingscommissie.

Schuilt in de gekozen opzet van acht aspecten per oorlog niet het gevaar van onverantwoord schematiseren? Bijvoorbeeld: in de Eerste Wereldoorlog vormde het aspect 'pers en propaganda' een factor van grote betekenis. Een lawine van gemanipuleerde informatie werd toen systematisch over het publiek uitgestort. Maar in de Napoleonische oorlogen was dit aspect minder pregnant, afgezien van schilderijen, liedjes en brallende legercommuniqués. De commissie: 'Het gaat om oorlogen als maatschappelijk fenomeen. Vanaf de late achttiende eeuw vormen oorlogen steeds minder alleen een politiek instrument in handen van de vorst, maar steeds meer ook een fenomeen dat de gehele samenleving raakt. In die ontwikkeling vinden vanzelfsprekend veranderingen plaats. Veranderingen die we vanuit het heden bekijken. Dat is nooit vooraf zo bedacht. Het gaat om oorlog als een maatschappelijk verschijnsel met toenemende impact. Dat geldt dus ook voor de gekozen factoren. Je bekijkt de geschiedenis ook altijd met je eigen begrippenkader, ook al past dat niet naadloos op het begrippenkader van de bestudeerde tijd. Je moet je eigen referentiekader gebruiken. Dat geldt zeker voor scholieren die in het hier en nu leven. Door min of meer gelijksoortige fenomenen in een

perspectief te plaatsen, kunnen jongeren ontdekken dat processen verschillende uitingsvormen hebben, naargelang de mogelijkheden van tijd en plaats dat toestaan. De schaal verschilt misschien, de factoren niet zozeer. De begeleidende docenten zijn zeer goed in staat te waken voor onverantwoorde generalisering of projecties.'

Het standpunt van de commissie is kortweg: je kunt heel goed een hedendaagse begrippenkader inzetten om het verleden inzichtelijk te maken; de docent blijft de waakhond.

Een ander knelpunt: als gevolg van de keuze voor oorlog als maatschappelijk fenomeen ligt er weinig nadruk op het feitelijke krijgsverloop. Hoeven onze kandidaten uit heel WO I nu echt maar twee militaire momenten (Verdun en Tannenberg) te kennen?

De commissie: 'Het middelbare-schoolvak moet bij uitstek meer zijn dan alleen zuivere krijgsgeschiedenis. De aangehaalde veldslagen kunnen als exemplarisch gelden. Naast deze twee veldslagen worden ook andere confrontaties genoemd. In de stofomschrijving is voldoende mogelijkheid geboden voor leerlingen, docenten en katernenschrijvers om vanuit de algemene kenmerken die besproken worden meer aandacht te geven aan de militaire aspecten. Dat is echter niet het doel van de stofomschrijving. Die wil vooral aandacht schenken aan de maatschappelijke kant van de oorlogen. Vermelding van alle veldslagen uit bijvoorbeeld de Napoleonische oorlogen of de Eerste Wereldoorlog zou daaraan niet bijdragen.'

Toch is het merkwaardig dat het militaire verloop van de Eerste Wereldoorlog hier in slechts een regel of vijftien wordt afgedaan, veel minder dan aan andere aspecten zoals economie. Krijgt de kandidaat dan wel een voldoende concreet beeld van zo'n oorlog?

'In het thema ligt het accent op de wisselwerking tussen politiek, economie, wapenning en het dagelijks leven van mensen in het leger en de burgermaatschappij. Daar hoort niet per se een gedetailleerde beschrijving van de oorlog bij. Natuurlijk gebruik je als docent in je lessen de chronologie van de oorlog, en adstrueer je aan de hand van specifieke onderdelen de gruwelen. Binnen de eigen lesplanning kan een accent geplaatst worden. Het gaat de commissie echter te ver om van de leerlingen te verlangen, dat zij alle militaire strategische koersveranderingen en alle veldslagen en alle aantallen gesneuvelden en gewonden moeten kennen. Het belang zit in de impact van de oorlogen. Voor de gruwelijkheid ervan is het niet nodig alle zaken tot in detail te kennen.'

Geen casus

Wie zich nader in het onderwerp verdiept, vindt het wellicht jammer dat enkele jaren geleden de welbekende 'casusbeschrijvingen' uit de examenstof zijn verdwenen. Die zouden nu juist een mooie kans hebben geboden om die gruwelijkheid exemplarisch in beeld te brengen. De commissie heeft echter duidelijk gekozen voor een brede, in plaats van een diepgaande benadering, met het risico dat de vier oorlogen in hoog tempo aan de kandidaten voorbijflitsen: met de telkens terugkerende acht aspecten: oorzaken - verloop - oorlogvoering - economie - soldaten - burgers - pers/propaganda - gevolgen.

Waarom heeft u er gekozen voor het aantal van vier oorlogen? Gezien de beperkte lestijd in de examenklassen noopt dit tot herculische arbeid voor docent en kandidaten.

'Juist door de strakke aanpak die schematiseert, en dus versimpelt, acht de commissie het mogelijk dat met deze vier oorlogen een belangrijke ontwikkeling te bestuderen valt. Niet in alle details. Dat is enerzijds door de beperking in tijd die besteed kan worden onmogelijk, en anderzijds ook omdat het om een stofomschrijving voor middelbare scholieren gaat, niet voor academici.

... En waarom beperkt de commissie zich tot Europa, terwijl de Boerenoorlog en Russisch-Japanse oorlog van groot belang waren voor ontwikkeling van het militaire bedrijf?

'Ook hier geldt: geschiedenis is een *mer à boire*. Natuurlijk zijn die van belang. Maar dit thema is maar een van beide eindexamenthema's en het bevat nu al een royale hoeveelheid stof. Zowel in de diepte als in de breedte heeft de commissie zich moeten beperken. Bovendien ligt in dit thema een accent op (West-)Europese geschiedenis. Het rapport CMHV heeft enige invloed gehad.'

Hier verdedigt de commissie haar keuze door de verwijzen naar het rapport-De Rooy, waarvan critici overigens steeds vonden dat dit te Europacentrisch was.

Slordigheden

Mijn zorg betrof niet alleen de opbouw en overladenheid. In de uitwerking komen slordigheden voor die het geheel ontsieren. Niet alleen is het taalgebruik soms krom en inaccuraat. Wat te denken van een zin als: 'Soldatenleed in de Eerste Wereldoorlog was vooral het massale sterven...'? Of: 'Europa was verdeeld geraakt in bondgenootschappen die *elkaar* ... steun beloofden?'

Maar belangrijker dan de vorm is de inhoud. Mijn schoolmeestersoog ving ongelukkig geformuleerde statements op, waarvan ik er enkele noem, met weerwoord van de commissie:

- De titel van hoofdstuk 1 is ongelukkig gekozen, omdat het thema in het jaar 1792 begint met de *revolutie*-oorlogen; Bonaparte trad pas voor het eerst echt op de voorgrond met de Italiaanse veldtocht van 1796 en die naar Egypte in 1798; pas na 1800 drukte de Corsicaan zijn stempel op de oorlogen die vanaf dat moment met recht 'Napoleontisch' mogen heten. De commissie merkt echter op: 'De Napoleontische oorlogen hebben een andere connotatie dan revolutionaire oorlogen. Een meer gangbare term zou overigens 'coalitie-oorlogen' zijn. Naar mening van de commissie is er sprake van een verschuiving van accenten. De rol van Napoleon is bovendien mede bepalend geweest in de gehele maatschappelijke context. Al in de eerste coalitieoorlog speelt hij een belangrijke rol bij de bezetting van Toulon, hij weet vanaf het Eerste Directoire steeds meer macht naar zich toe te trekken en bepaalt vanaf dan in snel toenemende mate de buitenlandse koers. Er is door hem sprake van een bewuste expansiepolitiek, hetgeen niet perse gezegd kan worden van de allereerste coalitie-oorlogen.'
- In § 1.1 is het de Nationale Vergadering die Lodewijk XVI ter dood veroordeelde; in feite was dat de Conventie.
- In § 2.3 leest men dat Franse en Britse legers 'bijna een jaar' in de loopgraven voor Sebastopol verbleven; exact is : van september 1854 tot november 1855.
- In § 2.7: staat ten onrechte dat kranten door fotografie extra kracht kregen. Foto's afdrukken in kranten was echter pas mogelijk na 1880. De 400 foto's van de fotograaf Roger Fenton werden in 1855 in Parijs en later Londen geëxposeerd en vervolgens verkocht. De commissie houdt echter voet bij stuk: 'Fotografie had zeker invloed. Onder meer door het natekenen van foto's.' Mij is zo'n krantentekening evenwel niet onder ogen gekomen.
- In § 2.8 mist men bij de gevolgen van de Krimoorlog een belangrijk maatschappelijk gevolg: de afschaffing van de lijfeigenschap in Rusland in 1861. De commissie zegt hierop: 'Bij de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 zijn ook veel andere factoren van belang. Om leerlingen in staat te stellen een goed verband te leggen, zou binnen de beperkte mogelijkheden (tijd) te veel aandacht moeten worden geschonken aan intern Rus-

Ondanks deze kritiek ben ik enthousiast over de keuze van het thema 'Ten oorlog'. Het onderwerp biedt de docent prachtige kansen voor boeiende lessen. In het algemeen kan men stellen dat de stofomschrijving een heldere vraagstelling laat zien, met de acht aandachtspunten die telkens terugkomen. Dankzij dit transparante raamwerk zijn we in staat 'oorlog als maatschappelijk fenomeen' diachronisch te analyseren. Hier volgen enkele bruikbare didactische tips. In de zes bijlagen treft de lezer bijbehorend lesmateriaal aan.

Handzaam schema

Ik probeerde de lijvige stofomschrijving schematisch in te delen. Het paste precies op vier A-viertjes: wellicht nuttig voor de docent en de kandidaten. Onder meer dan valt op dat WO I het meest omvangrijke kennisveld vormt, en dat binnen één categorie (bijvoorbeeld economie) soms erg veel losse feitjes gepropt zijn.

Zie bijlage 1 op de website www.vgnkleio.nl.

Florence Nightingale

Een mooie kans om een geijkt thema te problematiseren geeft de rol van Florence Nightingale. Zij komt maar liefst driemaal voor in de stofomschrijving, en zij figureert als de enige vrouw in dit mannenonderwerp, zodat de kans groot is dat er examenvragen over komen. Er moet immers altijd een vrouw in! Tot voor een paar jaar lette de commissie-vrouwengeschiedenis van de VGN daar altijd scherp op. Probleem was: *The lady with the lamp* leek me altijd zo braaf! Een soort negentiende-eeuwse Moeder Teresa. Hoe zij midden in de nacht met haar lampje troost verspreidde onder de arme drommels in het lazaret,

met dank aan de maker van de mythe, de Amerikaanse dichter Henry Longfellow, in zijn lange gedicht *Saint Filomena* uit 1857 waarvan hier een strofe:

...Lo! in that house of misery
A lady with a lamp I see
Pass through the glimmering gloom,
And flit from room to room...

De vraag was nu: Hoe maak je van zo'n halve heilige een feilbaar mens van vlees en bloed, hoe geef ik haar meer dimensies?

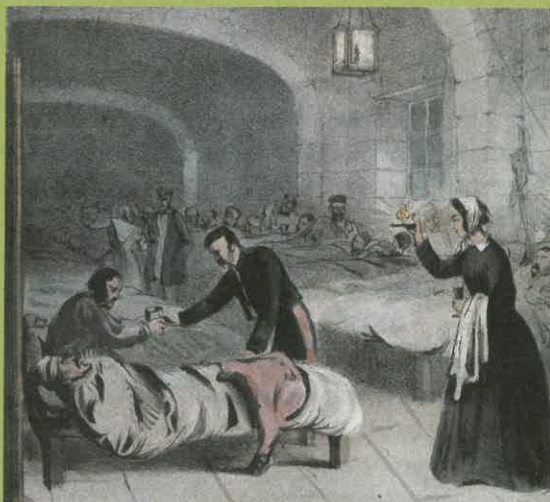
Gelukkig wordt de rol van Nightingale in recente literatuur sterk gerelativeerd. Onder meer door toedoen van de historicus Mark Bostridge: zie hiervoor www.bbc.co.uk/history/british/victorians/nightingale. Bostridge zegt: 'Het romantische beeld van *The Lady with the Lamp* heeft tot vandaag de dag standgehouden. Het pionierswerk van Florence Nightingale op het gebied van verpleging is goed gedocumenteerd. Maar waren haar eigen prestaties in de verzorging van de zieken en stervenden in de Krimoorlog wel wat zij schenen te zijn? Bostridge is niet de enige die het zoetige beeld van Nightingale omverwerpt. Zie bijvoorbeeld ook C. Ponting, *The Crimean War* (Londen 2004), het enige boek over de Krimoorlog op de examenliteratuurlijst.

De commissie erkent deze menswording van een icoon: 'De positie van Florence Nightingale is inderdaad tegenwoordig niet meer die van een 'heilige', onder andere vanwege haar medische opvattingen. Feit blijft dat zij met haar werk in die tijd een brede discussie op gang gebracht heeft omtrent de verzorging van militairen. Daarnaast is zij ook een voorbeeld van een vrouw die een eigen rol speelt. Uitgaande van de maatschappelijke betekenis hoort zij dus zeker genoemd te worden.'

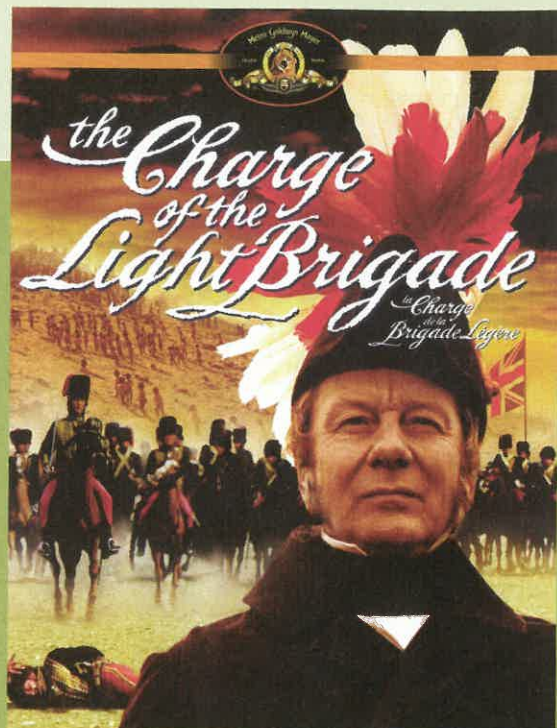
Hier zit een interessante opdracht in: hoe wordt een 'idol' gemaakt? Nota bene: Het boek van Bostridge heeft als ondertitel: *The Making of an Icon*. Zie bijlage 2.

Charge van de Light Brigade

Deze charge tijdens de slag bij Balaclava (oktober 1854) is het bekendste tafereel uit de Krimoorlog, al ontbreekt zij in de stofomschrijving. Een Franse generaal die ooggetuige was van het drama, sprak: 'Het is magnifiek, maar het is geen oorlog. Het is waanzin.' In *Historisch Nieuwsblad 6* (juli-aug 2007) stond een live verslag van deze Britse zelfmoordaanval op de versterkte Russische artillerie, die honderden eliteca-



Mythe of werkelijkheid?
Florence Nightingale, 'the
lady with the lamp'.



valeristen het leven kostte. Tip: bij Bol.com is de film **The Charge of the Light Brigade** (Tony Richardson, 1968) te koop voor € 5, deels een belegen product, maar wel met opmerkelijke stukjes tekenfilm-cartoons die de Britse oorlogsgeest op de hak nemen, en als climax een adequate weergave van de charge. Een ooggetuigenverslag van een zekere sergeant Mitchell, die deel uitmaakte van de Light Brigade contrasteert sterk met dat van de Times-journalist

William Russell. Beide mannen waren ooggetuige, toch verschillen beide verslagen sterk. Wiens verslag was het meest betrouwbaar en waarom?

Zie bijlage 3.

Oorlogsfoto's

De foto's van Roger Fenton uit de Krimoorlog zijn via Google meteen op te roepen. Die brengen je in de sfeer van de Krimoorlog.

Mogelijke opdracht: 'Foto's van Roger Fenton zoals deze geven een goed beeld van de Krimoorlog'. Bekijk deze foto van Fenton. Geef een argument voor, en een argument tegen deze stelling.

(Voor: het is de eerste keer dat een oorlog gefotografeerd kon worden, dus m.b.t. uniformen, wapens e.d. krijgen we een realistische voorstelling. Tegen: Fenton maakte vanwege de lange sluitertijd alleen nog maar statische groepsportretten. Hij stelde de figuren zorgvuldig op. Hij liet de vreselijke kanten van de oorlog expres weg, die mocht hij van zijn opdrachtgevers niet tonen.)

John Gielgud in *The Charge of the Light Brigade*.

Geposeerd oorlogstafereel van fotograaf-pionier Roger Fenton: de veldkeuken van de huzaren.



Frontsoldaat: dader of slachtoffer?

De Eerste Wereldoorlog was een massaslachting op grote schaal. Zingend waren de jonge mannen naar het front vertrokken, om vervolgens door granaatslagen, gifgas of mitrailleurvuur te worden neergemaaid. Als ze het overleefden - al of niet lichamelijk invalide - waren ze vaak voor de rest van hun leven getraumatiseerd. Soldaten waren de voornaamste slachtoffers. Maar terecht zegt de stofomschrijving: soldaten begingen zelf ook wreedheden. Dit blijkt uit frontliteratuur of ooggetuigenverslagen. Waren de slachtoffers tegelijk de daders? Voor leerlingen een intrigerende vraag. De docent kan fragmenten laten lezen uit vertalingen van de bekende oorlogsliteratuur. Voorbeeld: Henri Barbusse, **Le Feu**, Erich Maria Remarque, **Im Westen nichts Neues**, en Ernst Jünger, **Im Stahlgewittern**. Zie bijlage 4.

'Butcher' Haig?

Van alle generaals uit de Eerste Wereldoorlog was de Britse opperbevelhebber sir Douglas Haig het meest omstreden. Zijn bijnaam 'Butcher (=slager) Haig', dankte hij aan de onverschilligheid waarmee hij honderdduizenden jonge soldaten de dood instuurde, uitgaande van verouderde concepten van hoe een oorlog gewonnen moest worden. Er zijn echter ook historici die stellen dat Haigs strategische concepten pasten in de heersende opvattingen van zijn tijd, en dat hij handelde naar de mogelijkheden van toen. Daarover kun je leerlingen laten nadenken. De benaming is enerzijds gerechtvaardigd



▽
Douglas Haig: held of schurk?

aangezien een alternatieve strategie die minder soldatenlevens zou vergen, werd niet overwogen. Het enorme dodental werd door de generaals ingecalculeerd. Anderzijds niet gerechtvaardigd, want de term 'Butcher' suggereert opzet en een zeker genoegen in het afslachten, maar dat is onbewijsbaar. Zie bijlage 5.

Muziek

Met het examen in zicht doet de docent er natuurlijk goed aan om alle acht aspecten van de Eerste Wereldoorlog cool en zakelijk benaderen. Maar juist deze oorlog leent zich uitstekend voor een dosis empathie en verantwoording over hoe oorlog jonge levens kan vernietigen. Lees er het tweede hoofdstuk van Geert Mak, **In Europa**, maar op na, welhaast verplichte kost voor de welgeaarde docent. Die tekst heeft een lading die de lezer bijblijft. De vraag is dus: moeten wij WO I objectief, zakelijk, rationeel presenteren, of mag er ook op emoties gespeeld worden? Moeten we de weg naar het hoofd, of ook naar het hart van de leerling zoeken? Wil ik dat mijn kandidaten slagen, of wil hun ook een levensles, een moraal meegeven?

Muziek is bij uitstek het voertuig naar het hart van de leerling. In Kleio (nr. 5 2005, p.18-19) heb ik beschreven hoe het vredeslied **The Green Fields of France** die functie kan vervullen. Zie daarvoor de sitepagina www.greatwar.nl/frames/default-mcbride.html. Zie ook het indringende filmpje bij de uitvoering van The Fureys op YouTube! ('I hope you died quick, and I hope you died clean, or, William McBride, was it slow and obscene?').

Dezelfde website www.greatwar.nl, met een Nederlandstalige sectie, vormt een rijke bron van inlevingsfoto's cartoons, egodocumenten... Om me maar te beperken tot liedteksten: via de pagina **Music from the Great War** vindt men opnames en teksten genoeg. Onder meer van de Vlaamse groep Internationale Nieuwe Scène (actietheater van de jaren zeventig) met het maatschappijkritische nummer **Er zijn soldaten uit Beverlo vertrokken**. Er is een hele rij soldatenliedjes in de sfeer van **A long way to Tipperary** en **Pack up your troubles...**

Maar: een van de meest kritische en cynische liedjes vindt men achter het steekwoord **Reasons for Remembrance**. Het is van de jonge zanger Philip Jeays: **It was a great war**. Dit bittere lied over een man die weigert nog ooit de red poppy te dragen, leent zich prima voor een discussie over de zin en onzin van oorlogshedenkingen. Zie bijlage 6.

sische problematieken. Beperkingen hebben stofcommissie genoopt meer aandacht aan West-Europese zaken te schenken.' Toch luidt de ondertitel: 'Europese oorlogen', en moet oorlog juist worden bekeken in maatschappelijke context.

- In de eerste versie (20 maart 2006) van de stofomschrijving staat in § 3.1 te lezen dat koning Wilhelm I van Pruisen *streefde naar Duitse eenwording*. In feite stribbelde hij echter tot het laatste moment tegen. Op deze versie heeft Cevo terecht een correctie toegepast: *'Wilhelm I streefde naar militaire versterking van Pruisen.'* Jammer genoeg is deze wijziging niet bij iedereen overgekomen. Onder meer was de foutieve versie nog terug te vinden in de syllabus van de Rotterdamse nascholing. De commissie zegt nu dat er slechts een stuk tekst was weggevallen, en dat dit ter kennis van de Cevo is gebracht. 'Die heeft bij ons weten alle uitgevers geïnformeerd en ook op de VGN site heeft in elk geval een vermelding gestaan.' Toch even opletten dus!
- In §3.5 wordt het begrip **burgerlijk beschavingsideaal** vet gedrukt (dus als belangrijk aangemerkt), als afgeleide van het Rode Kruis-werk. Is zo'n begrip echter wel van wezenlijk belang voor ons onderwerp oorlogvoering? De commissie: 'Ook hier geldt dat in het thema niet alleen oorlogvoering, maar de maatschappelijke impact centraal stelt. Het begrip geeft het referentiekader aan waaruit het optreden van Henri Dunant kan worden begrepen. Het geeft dus het algemeen kader aan en is als zodanig van belang.'
- Onjuist lijkt me in § 4.5: 'In landen als Duitsland [...] verdedigden soldaten hun eigen land tegen de bezetters.'
- Eveneens onjuist is in § 4.8: de bewering dat het Turkse rijk op de golf van nationalisme uiteenviel 'in nationale staten.' De commissie acht deze schrijfwijze echter gewoon 'een vereenvoudiging van de werkelijkheid,' en zij voegt daaraan toe: 'Het zelfbeschikkingsrecht werd een leidend principe bij de besprekingen na de Eerste Wereldoorlog. Dat is niet overal gerealiseerd. Het zou echter te ver voeren om de leerlingen in het kader van dit thema ook de alle *ins* en *outs* van de Balkan en Midden-Oosten politiek voor te schotelen. Bij elk thema kan immers afgevraagd worden of er nog andere zaken bij horen. Het antwoord is bijna altijd 'ja'. Het zijn echter thema's voor middelbare scholieren die in een beperkte hoeveelheid tijd met hen moeten worden bestudeerd. Dat betekent dat grenzen getrokken moeten worden.'
- In § 4.8 ontbreken de maatregelen tegen Duitsland in het vredesverdrag van Versailles, terwijl het Duitse



ongenoegen wel moet worden uitgelegd. De commissie tilt daar niet zwaar aan: 'Dit behoort zeker tot de begrippen waarmee docenten geschiedenis vertrouwd zijn en zij hun leerlingen al eerder kennis mee hebben laten maken.'



Het graf van Willy McBride, Authuille, Somme.

Ten slotte nog eenmaal het woord aan de commissie

Een tip: 'Vergelijk de tekst van het eindexamenkatern met die van de stofomschrijving. Je kunt van deze vergelijking gebruik maken bij de indeling van de lessen en het leggen van accenten. Deze stofomschrijving biedt daarnaast talloze mogelijkheden voor interessante verhalen. Alhoewel deze niet gevraagd worden op het examen bieden ze een goede manier om leerlingen te enthousiasmeren.'

Met dank aan de commissieleden!

De Nacht van de Geschiedenis

EEN ENERVERENDE AVOND MET EEN SWINGEND EINDE

Met een uitverkochte Nacht van de Geschiedenis werd op zaterdag 20 oktober in Grand Hotel Krasnapolsky in Amsterdam de Week van de Geschiedenis afgesloten. Anno, het promotiebureau voor Nederlandse geschiedenis, presenteerde in samenwerking met het Historisch Nieuwsblad, Andere Tijden, OVT, Letterkundig Museum, Geheugen van Nederland, Beeld en Geluid en de Koninklijke Bibliotheek een boordevol programma met serieuze geschiedenis en divers entertainment. Tijdens de avond werden bovendien twee prijzen uitgereikt. De prijs voor het beste historische evenement dat tijdens deze Week van de Geschiedenis werd georganiseerd en de Historisch Nieuwsblad/Volkskrant-prijs, de prijs voor het beste historische boek van het afgelopen jaar.

In een stampvolle zaal werd het spektakel geopend door Matthijs van Nieuwkerk die een vraaggesprek leidde met minister Plasterk, James Kennedy en Geert Mak. Al snel ontspan zich een interessante discussie over de historische canon, waarbij Matthijs van Nieuwkerk als kritische buitenstaander goede vragen wist te stellen. Volgens Kennedy, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, hoort de canon uitgangspunt te zijn van een permanente discussie over onderwerpen als ons nationaal bewustzijn. Terecht vroeg Van Nieuwkerk zich af of er geen sprake is van een spanningsveld, omdat de canon verplichte stof is geworden in het onderwijs. Plasterk antwoordde door aan te geven dat een canon houvast biedt. Alle vakken, niet alleen geschiedenis, zouden hier behoefte aan hebben. Om de discussie echter op gang te houden, stelde Plasterk, moet de canon om de vijf jaar worden herzien. Dit veroorzaakte hilariteit in de zaal en bij Van Nieuwkerk. Hoe kan een

discussie die om de vijf jaar opnieuw wordt gevoerd het onderwijs houvast bieden? Komt er dan elke keer een geheel vernieuwde canon? Al snel werd duidelijk dat er hooguit kleine wijzigingen worden doorgevoerd als daar aanleiding voor is. Plasterk wilde slechts bevestigen dat een canon niet heilig is. Een kritische noot werd geplaatst door Geert Mak. Hij wees op gevaren die schuilen in het werken met een canon. Een canon is in zijn ogen meestal slechts een bevestiging van de tijdgeest. Bovendien kan het leiden tot verstarring en het onnodig institutionaliseren van het vak geschiedenis. Geschiedenis kan dan gemakkelijk een speelbal worden van de politiek. Volgens Mak is een van de belangrijkste functies van het vak nu juist dat het de tijdgeest goed kan relativiseren. De redenering van Mak deed denken aan de uitspraak van de Engelse historicus Simon Schama over het nut van de geschiedwetenschap: *'studying history is liberating yourself from the tyranny of the present'*.

Voorspelbaar

Schama werd tijdens de Nacht van de Geschiedenis overigens zeer gemist. Hij was aangekondigd als internationale hoofdgast, maar bleek op het laatste moment niet te kunnen komen. Temidden van de vele nationale historici had hij een welkome afwisseling kunnen zijn. Nu werd de avond gedomineerd door coryfeeën uit de wereld van de geschiedenis in Nederland. En dat maakte het in zekere zin voorspelbaar. Maarten van Rossem, columnist voor het Historisch Nieuwsblad, was aanwezig, evenals Thomas von der Dunk, Geert Mak en Herman Pleij. Uiteraard was ook Jan Marijnissen van de partij, hij heeft zoals bekend sinds jaar en dag geschiedenis hoog in het vaandel staan. In een kleinere zaal van het hotel werden de bekende historici één voor één geïnterviewd. Als thema van de week van de Geschiedenis was gekozen voor 'wonen'. Dit onderwerp zou als leidraad dienen voor de gesprekken, maar de geïnterviewden bleken daar weinig boodschap aan te hebben. Herman Pleij weidde uitvoerig uit over zijn nieuwste boek over literatuurgeschiedenis, en kreeg de lachers op zijn hand door de interviewer geen enkele kans te geven een vraag te stellen. Thomas von der Dunk vertelde, eveneens op een wijze waar geen speld tussen te krijgen was, over zijn boek dat gaat over de architectonische eenwording van Nederland. Alleen Marjolein van Rotterdam kon daadwerkelijk iets over het thema vertellen. Speciaal voor de Week van de Geschiedenis schreef zij een boekje over wonen in Nederland, Jammer genoeg bleef haar verhaal beperkt tot het tonen van een aantal foto's met summiere uitleg.

Moeilijke vraag

Inspirerend waren in ieder geval de gesprekken die Michäel Zeeman voerde met de genomineerden voor de Historisch Nieuwsblad/Volkskrant-prijs. Zeeman, goed ingelezen en op de hoogte, dwong de potentiële prijswinnaars tot weloverwogen antwoorden. 'Tja, dat is zo ongeveer de moeilijkste vraag die je mij kunt stellen', verzuchtte Piet de Rooij toen Zeeman van hem wilde weten wat de geschiedenis van Amsterdam ons eigenlijk vertelt over de Amsterdammers van nu. Henk Wesseling, genomineerd voor zijn boek over Franse geschiedenis, was nog het minst van zijn stuk te krijgen en reageerde bedaard op de vragen die hij kreeg voorgeschoteld. Als winnaar kwam Auke van der Woud uit de bus met zijn 'Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland'. Een 'even prikkelend als goed geschreven boek', zo oordeelde de jury onder leiding van Jan Marijnissen.



Dansen met de minister

Tot slot werden Auke van der Woud, Herman Pleij, Jan Marijnissen en Maarten van Rossem voor het radioprogramma OVT ondervraagd over onder meer het Nationaal Historisch Museum. Marijnissen, die het idee voor een nationaal historisch museum in 2002 lanceerde, was duidelijk verbolgen over het feit dat Plasterk heeft gekozen voor de stad Arnhem als locatie voor het nieuwe museum. Het had toch zeker Amsterdam of dan in ieder geval Den Haag moeten zijn. Ook Pleij was niet erg te spreken over de beslissing van de minister. Relativerende opmerkingen kwamen zoals altijd van de kant van Van Rossem. Hij verhaalde nostalgisch over zijn dwaaltochten door het Rijksmuseum. Hij voegde er aan toe dat de beste musea toch altijd die zijn waar je het vermoeden krijgt dat de laatste conservator reeds een halve eeuw is overleden. En zo kwam aan de enerverende avond een luchtig einde en konden de bezoekers in de grote zaal nog een dansje wagen met de minister zelf.

Oorlog en cultuur

De mens leeft zijn bestaan tussen arbeidstijd en vrije tijd, tussen werken en feestdagen. De Duitse cultuurfilosoof Odo Marquardt suggereerde in zijn *Kleine Philosophie*



***des Festes* (1988) dat een mens die te weinig vrije tijd heeft en te weinig opwindning, en die te veel in de saaie routine van alledag vastzit, andere uitlaatkleppen zoekt: zoals oorlog, want die doorbreekt de routine en de verveling.**



Afbeelding 1.
Jeaques-Louis David,
Kroning van Napoleon en
Josephine, Louvre Parijs.

Een gewaagde stelling? Misschien toch niet. In elk geval neem ik zijn gedachte mee in mijn betoog over de relatie tussen oorlog en cultuur.

Als mensen uit de middenklassen in negentiende eeuw staatsburgers worden, prent de politieke elite hun in dat de staat gedragen wordt door de natie, en dat de natie het waard is om desnoods voor te vechten. Verbind dat gegeven met een constatering van de cultuursocioloog Norbert Elias, die schrijft dat de Europese geschiedenis vanaf de zestiende eeuw gekenmerkt wordt door affectbeheersing, waarbij vooral het geweld dat gewone mensen uitoefenen - dagelijkse moord- en doodslag, straatgevechten, bloedwraak, duels - door de politieke elite van de gecentraliseerde staten aan banden gelegd wordt. Mij dunk dat wanneer deze menselijke emoties publiekelijk gereguleerd worden, ze zich opkroppen; als het politieke elites uitkomt, kunnen zij daarvan gebruik maken om mensen via oorlog de kans te geven die te

uiten. Politieke elites mobiliseren immers per definitie de massa, en bespelen daartoe hun emoties. In de negentiende eeuw ontstaan de massamedia, instrumenten bij uitstek voor machthebbers om de massa te manipuleren. Opwindning en sensatie worden daar belangrijke elementen - en wat is er opwindender dan oorlog, sensationeler dan geweld?

Ideologische condities

Machthebbers hebben de massa nodig om oorlog te voeren; maar om de cultureel-ideologische condities te scheppen waarin een volk oorlogsbereid is, moeten zij steun zoeken bij een andere elite - de culturele van schrijvers, beeldende kunstenaars, wetenschappers, maar zeker ook religieuze en pedagogische voorgangers. Max Weber wees er in *Wirtschaft und Gesellschaft* (1928) terecht op dat juist deze groep het culturele kapitaal beheert waarop de negentiende eeuwse natiestaat rust: nationale mythes, kunst en

Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen is hoogleraar Europese cultuurgeschiedenis na de middeleeuwen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

literatuur, geschiedschrijving, onderwijs. Met andere woorden: de culturele elite geeft vorm aan de ideologie die de politieke elite gebruikt om de massa in beweging te krijgen. Al in 1908 suggereerde de Franse socioloog/filosoof Albert Sorel in *Reflexions sur la Violence* dat juist mythes die een grote groep bereiken, tot geweld kunnen leiden. Zo'n mythe was het verhaal dat de eigen natie een specifieke beschavingsopdracht had.

Ik bespreek nu enkele cultuuruitingen die de macht en het fenomeen van de oorlog als uiting van 'de wil tot macht', ondersteunen, en behandel de vraag hoe 'gewone' soldaten oorlogen ervoeren - op twee momenten: de tijd van Napoleon, en de Eerste Wereldoorlog.

Napoleon

Napoleon roemde het Franse volk als de *grande nation* wier mythische bestemming het was de eigen vrijheid en gelijkheid-brengende revolutie in heel Europa uit te dragen. Om Frankrijk daartoe te mobiliseren, gebruikte Napoleon een veelheid van media. Beelden zeiden, zeker gezien de nog geringe alfabetiseringsgraad, meer dan woorden. Schilders moesten Napoleon dus helpen zijn gedachten uit te dragen. Op het overbekende kronings schilderij van Jacques-Louis David staan Napoleons maarschalken prominent - de leiders van de *grande armée*, die Frankrijks missie moesten uitvoeren. De feestelijke uitdeling van de vergulde regimentsadelaars en het zweren van de eed van trouw door officieren en soldaten werd in 1810 door David op een al even cinemascope-achtig doek vereeuwigd. (afb.1)

Alleen oorlogen, meende Napoleon, zouden een nieuw Europa scheppen. Natuurlijk eisten zij levens - de prijs voor hoger doelen. Antoine Gros beeldde in 1797 Napoleon af als jong, heroïsch soldaat die het eeuwenlang geknechte Italië, de Tricolore brengt, symbool van de vrijheidsboodschap. (afb. 2)

In 1804 legde Gros een episode vast uit de Franse oorlog in het Nabije Oosten (1797/98). Geruchten gingen dat Napoleon de met pest besmette Franse soldaten liet vergiftigen om een echte epidemie te voorkomen. Gros toont de generaal in een Syrisch lazaret: terwijl zijn adjudant, bang voor besmetting, een zakdoek voor zijn mond houdt, raakt Napoleon met ontblote hand een pestlijder aan - natuurlijk een verwijzing naar Jezus die een leproos geneest. (afb. 3)

In 1808 schildert Gros de slag tussen Fransen en Russen, in het Pruisische Eylau. Te midden van de gewonden - de beide naties verloren op één dag 40.000

soldaten - rijdt een door de gruwelen diep bewogen Napoleon. (afb. 4) Hij zou toen gezegd hebben dat wanneer meer vorsten zelf de slagvelden bezochten, er minder oorlogen zouden zijn...

Zulke voorbeelden zijn er vele: Napoleon als belichaming van Frankrijk, alsmede de door hem omwille van idealen gepropageerde oorlogen, werden gevierd in gedichten, romans en opera's. Maar natuurlijk ook in populaire geschiedverhalen en schoolboeken. Napoleon zette zeer bewust een veelheid van cultuurvormen in om de verschillende segmenten van het volk te bereiken en beïnvloeden.

Vlaamse soldatenbrieven

Wat de soldaten dachten die zijn politiek moesten uitdragen, is minder gemakkelijk te achterhalen. Napoleons regime rekruteerde zowel in Frankrijk als in de door Frankrijk bezette gebieden. In Brugge liggen honderden brieven die Vlaamse dienstplichtigen vanuit heel Europa aan het thuisfront schreven. De bundel *Vlaamse soldatenbrieven uit de Napoleontische tijd* (Nijmegen 1977) geeft een fascinerend beeld van de gedachtewereld van deze vaak analfabete jongens die met behulp van kameraden of beroepsschrijvers hun ouders probeerden te bereiken. Hoe zagen zij de oorlog?

Enthousiasme voor de zaak van vrijheid, gelijkheid en broederschap lees je in hun epistels niet. Over het goed of kwaad van oorlog als fenomeen, over de oorzaken ervan, de redenen ervoor laten zij zich niet uit. De vijand is geen ideologisch begrip: het is gewoon een soldaat die letterlijk aan de andere kant vecht - over wie men niets slechts zegt. Wat de schrijvers bezig hield was vooral hun dagelijkse ellende - het slechte weer, het slechte schoeisel, de slechte uniformen, en het slechte voedsel - en de duizenden, tienduizenden doden per veldslag. En ze vroegen hoe het thuis ging.

Deelden de Vlaamse dienstplichtigen de Franse idealen niet omdat die niet gekoppeld waren aan hun land van herkomst? Waarschijnlijk. Steunden Franse soldaten de idealen van 'hun' keizer dan wel? Waarschijnlijk niet. Vele tienduizenden Franse jongens probeerden elk jaar aan de dienst te ontsnappen, en eenmaal in het leger deserterden evenzovelen. Wie bleven, deden dat onder andere omdat zij goed te eten kregen - beter dan 'bij moeders', beter ook dan de niet-Franse soldaten... Zeker, Napoleons toespraken begeisterten velen aan de vooravond van zijn veldslagen. Maar wat was het effect? In de bulletins die de legerleiding tijdens zijn veldtochten uitgaf - meer dan zeventig bulletins



▽
Afbeelding 2.
Antoine Gros, De
jonge Bonaparte.

bijvoorbeeld tijdens de campagne van 1807 - wordt slechts éénmaal een soldaat geciteerd, dodelijk gewond bij Eylau. Hij zei, volgens het bulletin:

'Laat mij, vrienden - ik sterf tevreden, omdat wij hebben gewonnen en omdat ik doodga op het veld van eer, omringd door kanonnen op de vijand veroverd. Zeg de Keizer dat ik slechts één ding betreurt: dat ik, over enkele ogenblikken, hem niet meer kan dienen en niets meer kan doen om Frankrijks glorie te vergroten...'

Hadden meer van dit soort ontroerende patriottische scènes plaatsgevonden, dan had de legerleiding ze zeker als propaganda benut. Kortom, ook de Franse jongens waren waarschijnlijk weinig enthousiast over de oorlogen die zij moesten voeren.

Nationalisme

In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt het nationalisme in intensiteit toe, mede als reactie op Napoleons Europees-imperiale politiek. Daardoor stijgen ook de spanningen: veel staten proberen een dominante positie te veroveren.

De Duitse cultuurwereld, nog geen politieke/staatskundige eenheid, zoekt juist via het uitdragen van beschavingsidealen een plaats in de wereld.

Rond 1830 verkondigt Ernst Moritz Arndt dat de Duitse cultuur een heilige oorlog moet voeren: 'De hele aarde is een beloofd land dat nog veroverd moet worden door rechtvaardigheid, geluk en deugd'.

Veertig jaar later schrijft de historicus Jakob Burckhardt dat een oorlog nodig is - tussen de Duitse 'Kultur' en het westerse imperialisme: een kruistocht om de burgerlijke beschaving te beschermen tegen de voortschrijdende modernisering die alleen plat materialisme verheerlijkt.

Weer veertig jaar later, in 1912, publiceert de generaal/cultuurpoliticus Friedrich von Bernhardi *Deutschland und der nächste Krieg* waarin hij stelt dat de lange vrede Duitsland heeft doen inslapen, zodat de Duitse cultuur verzand is in gezapigheid. Alleen oorlog kan deze lethargie doorbreken.

Vergelijkbare geluiden klonken echter evenzeer buiten Duitsland. In Italië drongen invloedrijke auteurs als Gabriele d'Annunzio vanaf de eeuwwende aan op oorlog, om de Italiaanse cultuur te regenereren. Politici maakten daarvan graag gebruik, en lieten Italië Libië binnenvallen. De voorman van het futurisme, Filippo Marinetti, verkondigde vergelijkbare ideeën.

In Engeland predikte de kleine maar cultureel invloedrijke beweging van de Vorticisten een 'Blast' die al het oude moest wegblazen om ruimte te maken voor een nieuw levensgevoel.

In Frankrijk tenslotte bestond op de 'Grandes Ecoles', waar de toekomstige elite van het land werd opgeleid, blijkens een enquête van rond 1900 brede steun voor een nieuwe oorlog, waarin Franse burgers weer essentiële nationale deugden zoals mannelijkheid, kameraadschap en offerzin zouden leren kennen.

In dat cultureel-mentale klimaat konden de machtspolitieke en economische factoren die de relaties tussen naties bepaalden, te gemakkelijker in een echte oorlog uitmonden. Mede dientengevolge trokken, toen overal in Europa gemobiliseerd werd, jonge mannen vanaf de boerderijen en vanuit de fabrieken massaal én vrijwillig naar het front.

In Engeland vond ook onder jonge intellectuelen zelfmobilisatie plaats: de colleges van Oxford en Cambridge liepen leeg. In Frankrijk gaven gevestigde intellectuelen publiekelijk hun mening: de filosoof Bergson noemde de oorlog een strijd van de civilisatie tegen de Duitse barbarij, volgens de socioloog Durkheim botste het militaristische karakter van de Duitse samenleving met de algemene Europese ontwikkeling in de richting van de moderniteit, en de historicus Lavisso betoogde dat Duitsland als sinds Hegels filosofie een agressief pan-Germanisme aanhing. Kortom, wie culturele legitimaties zocht om tegen Duitsland te strijden, vond die - evengoed als de Duitsers zelf. Een vooraanstaande cultuurdrager als Thomas Mann schreef immers in 1914 dat 'de Duitse ziel zich tegen het pacifistisch ideaal van de beschaving verzette' - omdat vrede toch een element van corruptie in zich droeg. Oorlog was, meende hij, net als kunst een uiting van passie, van echt leven.

Soldatenbrieven uit de Grote oorlog

Wat meenden de 'gewone' soldaten? Wat zeggen de vele soldatenbrieven uit de Eerste Wereldoorlog, in

druk uitgegeven tijdens de oorlogsjaren en erna - tot dat zich een nieuwe oorlog aankondigde?

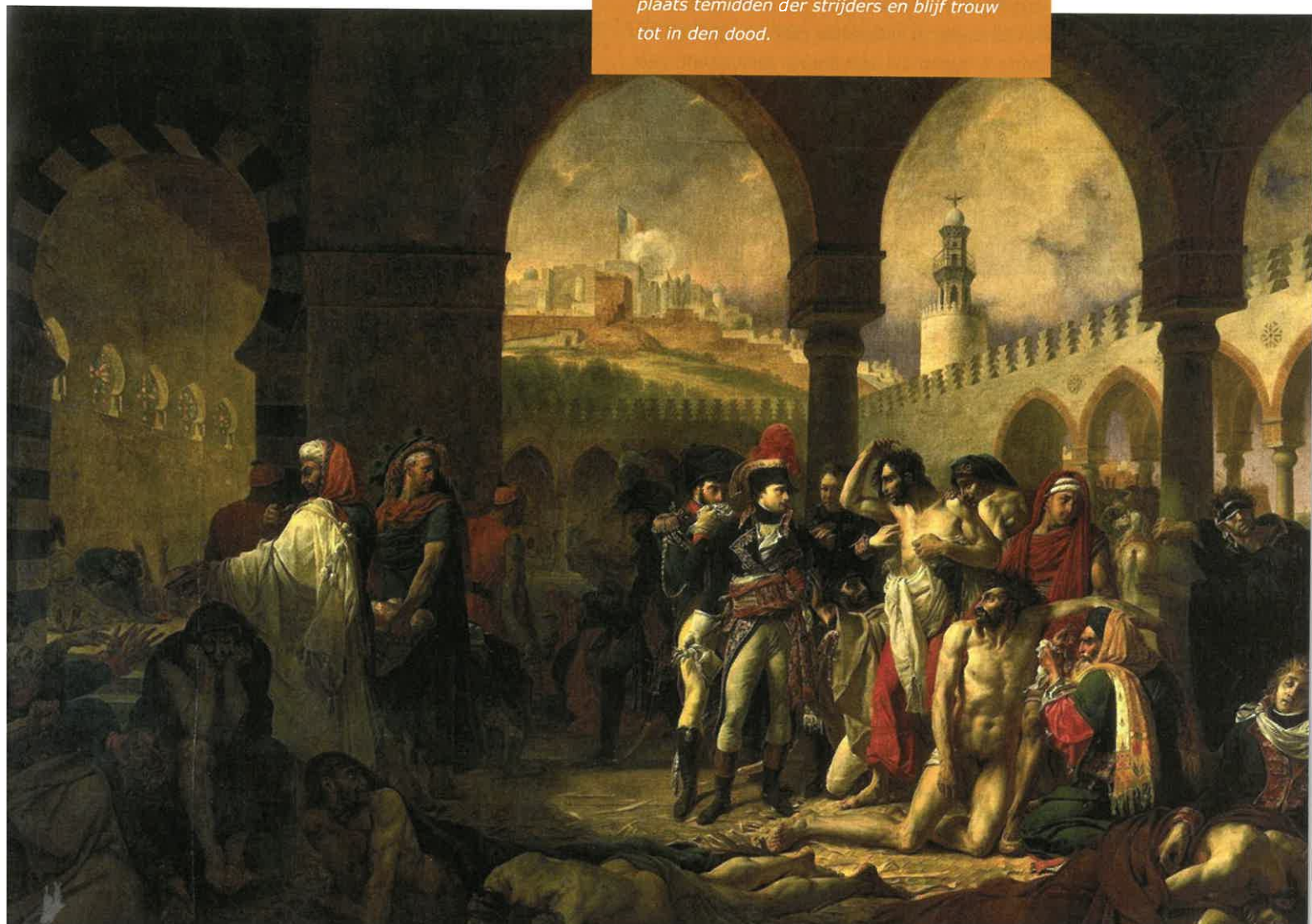
In 1916 verscheen de collectie *Kriegsbriefe gefallener Studenten* - geselecteerd door de hoogleraar Philip Witkop. Ik geef enkele citaten uit de Nederlandse vertaling - drie drukken in 1916/17. Een jongeman bericht vanaf het front zijn ouders dat zijn broer zojuist gesneuveld is:

*Hij heeft toch zijn leven gegeven voor ons,
door vijanden omringde Duitsche vaderland,
evenals zoovele anderen, die meekwamen
uit Duitschland en nu in vreemde aarde
rusten. Het beste met u allen. Hartelijke
groeten van uw thans nog eenigen zoon.*

Een ander schrijft:

*Vaderland, mijn vaderhuis! Hoe dikwijls heb
ik vreugde aan Uw bosschen en wouden,
aan Uw bergen beleefd! Vaderland en va-
derhuis vragen nu alles van hun zonen. Ook
ik heb den roep gehoord en kom, ik neem
plaats temidden der strijders en blijf trouw
tot in den dood.*

▽
Afbeelding 3. Antoine
Gros, Napoleon bezoekt
pestlieders bij Jaffe, 1804,
Louvre, Parijs.





▽
Afbeelding 4. Antoine
Gros, Slag bij Eylau, Lou-
vre, Parijs.

Onmiskenbaar had de uitgave een ideologisch doel: de Duitse lezer te informeren over de expressies van Duitse volkgeest die deze brieven kenmerkten: ziele-adel, gevoel voor schoonheid, diep geloof, ijzeren moed, heroïsch uithoudingsvermogen, heilige offerbereidheid - termen die al sedert de negentiende eeuw de kwaliteiten beschreven waaraan men een echte Duitser herkende, waaraan een echte Duitser moest voldoen.

De bundel kreeg uiteindelijk meer dan 150.000 kopers. Gedurende het interbellum breidde Witkop zijn corpus regelmatig uit, totdat in 1933 zelfs een zesde druk werd gepubliceerd, die ettelijke honderden fragmenten uit een totaal van maar liefst 20.000 brieven bevatte.

In de uitgave van 1929 worden de brieven nog gepresenteerd als een pleidooi voor een 'nieuwe, de wereld verzoenende rechtsorde en voor begrip tussen de volkeren'. In zijn inleiding tot de editie van 1933 schrijft Witkop echter dat de herinnering aan deze doden het Duitse volk zal aansporen het ideale vaderland te realiseren. Uit nader onderzoek blijkt overigens dat Witkop ook zijn selectie aanpaste aan de tussen 1918 en 1933 telkens veranderende politieke situatie. Zo maakte de herinnering aan de ene oorlog de weg vrij voor de andere. Het is bevreemdend dat de nieuwe Engelse vertaling van enkele jaren geleden aan de vrij nationalistische toon van de geselecteerde brieven voorbijgaat, en alleen wijst op hun emotionele zeggingskracht. Even bevreemdend is, dat niet wordt vermeld hoe op alle Europese

fronten de oorlogspropagandamakers er bij soldaten op aandrongen regelmatig naar huis te schrijven - en tegelijkertijd erop toezagen dat de berichten de eigen, nationale oorlogsmythe in stand hielden.

In *Feldbriefe katholischer Soldaten* (1916) bundelden de initiatiefnemers 459 brieven van, specifiek, katholieke Duitse en Oostenrijkse jongemannen. Ook deze selectie - uit zo'n 4500 brieven - is onthullend: de teksten laten persoonlijke, individuele oorlogservaringen zien, maar de bundel als geheel heeft een hogere boodschap: wij, katholieke Duitsers, strijden voor onze natie. Wij ervaren aan den lijve de gruwelijkheden aan de diverse fronten, maken de massale ziekte en sterfte mee. Maar! Als wij zien dat onze vijanden hetzelfde lot treft, proberen wij, vanuit onze christelijke, katholieke overtuiging en plicht, de gewonden te helpen. Doch wat horen wij, soms tot in de loopgraven: de beschuldigingen die naar ons worden toegeschreeuwd: barbaren, slachters. En de verantwoordelijken aan de kant van de vijand laten liever hun eigen manschappen creperen, dan ons de kans te geven om, in de chaos, toch dat fundamenteel medemenselijke werk te verrichten.

Een deel van de brieven was al voor de bundeling uit 1916 gepubliceerd, in, bijvoorbeeld, de *Koelnische Volkszeitung*, een van de vele tijdschriften die, om de publieke stemming te beïnvloeden, dergelijke verha-

len van het front graag tot in de Duitse huiskamers wilde brengen. Want daar zaten tenslotte de vaders en moeders die, ook toen de oorlog na augustus 1914 onverwacht langer duurde, en het de Duitse troepen allengs slechter ging, hun zoons tot dienst aan het vaderland moesten aansporen.

Na afloop van de oorlog werden 180 brieven uit deze collectie in het Frans vertaald – *Lettres de soldats catholiques en campagne*. De bedoeling lijkt mij duidelijk: de Duitsers wilden de Fransen laten weten dat in heel Europa de katholieken verbonden waren in een fundamenteel medemenselijkheidsdenken, dat nationale tegenstellingen oversteeg. Tevens wilden de uitgevers, denk ik, laten zien dat de Duitsers niet de barbaren waren waarvoor de Franse propaganda ze al sinds de oorlog van 1870/1871 had uitgemaakt.

Overigens werden aan Franse zijde volstrekt vergelijkbare verzamelingen gepubliceerd – emotionele epistels van gesneuvelde studenten, van goede katholieken.

Maar het materiaal werd ook op andere wijze propagandistisch benut. De journalist-romancier Ernest Dau-
det vergeleek in 1916 in een brochure de Franse en de Duitse 'geesteshouding', zoals die zijns inziens bleek juist uit soldatenbrieven. Welke mentaliteit volgens hem de beste was, laat zich niet moeilijk raden.

Tot slot

Oorlog is nodig – want wij, de vertegenwoordigers van de beschaving, moeten strijden tegen de barbarij: met die boodschap, als uitkomst van die mythische tegenstelling, zijn door de eeuwen heen mensen ertoe gebracht ten strijde te trekken.

Als leerlingen zien waarom en hoe machthebbers in het verleden telkens weer op deze manier mensen gemanipuleerd hebben, begrijpen zij wellicht beter hoe en waarom ook nu nog mensen aan die boodschap worden blootgesteld – getuige bijvoorbeeld de Amerikaanse 'missie' in Irak – en, daardoor gestimuleerd, tot de vreselijkste dingen in staat zijn.

E PLURIBUS UNUM:

Eenheid en verscheidenheid in Amerika in het verkiezingsjaar 2008

Wat:	Atlantische Onderwijsconferentie
Wanneer:	Woensdag 30 januari 2008
Waar:	Academiegebouw (Domplein), Utrecht
Voor wie:	Docenten (in opleiding) aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer en overige geïnteresseerden
Kosten:	€ 75,- p.p., indien samen met collega € 125,- totaal (studenten € 10,- *)



Ochtendprogramma

Plenaire lezingen en discussie over de volgende onderwerpen:

- **The Legacy of the Civil Rights Movement: one or two nations?**
Prof. Adam Fairclough
- **American Leadership in Arts: the Presidential Libraries as a case study**
Kate Delaney
- **Amerika en de wereld na de regering George W. Bush** *Prof. Ruud Janssens*
- **Watermanagement in de VS: 'Katrina' en het Nederlandse bedrijfsleven**
Ir. René Zijlstra

Middagprogramma

Keuzeprogramma bestaande uit de volgende workshops:

- **Blues en politiek in de VS**
Dr. Guido van Rijn
- **De Amerikaanse verkiezingen en de media** *Robert de Oude*
- **De Amerikaanse verkiezingen geanalyseerd met GIS**
Harry van den Berg en Theo Hoebink
- **Hoe leren Amerikaanse leerlingen over de verkiezingen?**
Nader te bepalen spreker

J.A.A. VAN DOORN

DUITS SOCIALISME.

HET FALEN VAN DE SOCIAAL-DEMOCRATIE EN DE TRIOMF VAN HET NATIONAAL-SOCIALISME.

(Mets&Schilt: Amsterdam 2007) 320 blz., prijs € 29,90

In zijn onvolprezen *Anmerkungen zu Hitler* merkt Sebastian Haffner al in de eerste bladzijden op dat Adolf Hitler een groot trauma had: de 'dolkstoot' van november 1918. Deze trok hieruit de conclusie dat voordat een nieuwe oorlog kon worden begonnen, alle links-revolutionaire binnenlandse krachten zouden moeten zijn uitgeschakeld. Het verbieden van de SPD of de KPD zou niet volstaan. Je kon die partijen wel laten verdwijnen maar niet de mensen die erop gestemd hadden. Daarom nam de Führer zich voor het proletariaat te winnen voor het nationalisme en wel door ze het *socialisme* aan te bieden. Wat Haffner maar wil zeggen is dat het socialisme van de nazi's bepaald geen lege huls was, ook al was het in dit geval geen doel maar middel. Inmiddels is door nieuw onderzoek wel duidelijk dat veel arbeiders voor de bruine verleiding zijn gezwicht. De vraag die dan opdoemt is: waarom een partij als de SPD hieraan geen tegenwicht kon bieden? Of simpeler gesteld: waarom liepen zoveel arbeiders over naar de NSDAP?

Als er iemand is die op deze vraag antwoord zou moeten kunnen geven is het wel de socioloog en historicus J.A.A. van Doorn. Zijn hele leven heeft hij een

grote belangstelling gekoesterd voor (de geschiedenis van) het Duits socialisme. Het intrigeerde hem dat de Duitse socialisten de opkomst van de nazi's geen strobreed in de weg hebben kunnen leggen. Voor alle duidelijkheid: voor Van Doorn is het nazisme *ook* een socialistische stroming, zij het een geperverteerde. De Weimar-republiek is voor hem dan ook het strijdtoneel van drie varianten van het socialisme: de SPD, de grootste communistische partij buiten de Sovjet-Unie en de NSDAP.

Bruin van buiten en rood van binnen

De eerste honderd bladzijden zijn een speurtocht in de geschiedenis van het socialisme in Duitsland. Het gaat de schrijver er vooral om aan te tonen dat er al voor 1925 in het vaderland van het socialisme nationale variaties daarop zijn te vinden. In feite was dat natuurlijk een anomalie want 'de arbeider kent geen vaderland. Men kan hun niet ontnemen wat zij niet hebben', zoals een befaamde zinsnede uit het *Communistisch Manifest* luidde. Maar dit internationalisme bleek in hoge mate theoretisch want de Duitse arbeider bleek ook maar een gewoon mens, die niet onontvankelijk

bleef voor de golf van nationalisme die Europa tussen 1870 en 1914 overspoelde. Gaandeweg het boek wordt het toekomstige drama eigenlijk al duidelijk. De in de SPD georganiseerde arbeidersmassa kon niet zonder een intellectueel geschoolde leiding. Voor deze echter was het marxistische gedachtengoed sacrosanct en een ieder die twijfelde aan de dogma's van de profeet uit Trier werd als een ketter beschouwd en als zodanig behandeld. Hoogste leerstuk was dat wetenschappelijk zou zijn aangetoond dat de revolutie en de klassenloze maatschappij onvermijdelijk waren, wat er verder ook zou gebeuren. Dus toen in het interbellum het nationaal-socialisme zich aandiende, werd daar in de SPD-leiding tamelijk laconiek op gereageerd. Het zou een laatste stuipreuking zijn van het kapitalisme en geen enkele hinderpaal vormen voor de roze-rode toekomst. Wat de zaak nog tragischer maakte was dat dezelfde leiding feitelijk elk contact met de achterban verloren had en bijgevolg dus ook niet in de gaten had hoe zijn nationalistische ziel na 1918 was gekrenkt. Zelfs hun politieke moraal zat de sociaal-democraten dwars. Aankomstig uit een redelijk fatsoenlijk milieu konden en wilden ze

zich niet verlagen tot de perfide, soms weerzinwekkende wijze van agitatie en manipulatie die de nazi's en de communisten zich veroorloofden. In de Weimartijd lijkt de SPD 'een vermoeide mastodont die door twee jonge roofdieren wordt besprongen'. Van Doorn betoogt dat het een vergissing is te denken dat de NSDAP na 1927 naar rechts opschoof: toen Hitler zeker was van de absolute macht binnen de partij, liet hij de harde socialistische propaganda, ook van Goebbels, geheel de vrije hand. Hij zou er nog spijt van krijgen. Want binnen de partijgelederen ontwikkelde zich een rood gezwel in de vorm van de S.A. Deze maakte rond 1933 een toevloed van arbeiders mee. Voor de bevolking was het rode karakter van de S.A. wel duidelijk. Voor haar was het net een biefstuk; 'bruin van buiten en rood van binnen'. Uiteindelijk zou Hitler dit gezwel met geweld moeten verwijderen in de zogenaamde 'nacht van de lange messen'.

Hand in hand...

In het laatste gedeelte van het boek stelt van Doorn zich de vraag wat er aan het Derde Rijk nu socialistisch was en hoe dat socialisme moet worden getypeerd. En of er sprake is geweest van een sociale revolutie. Om met het laatste te beginnen: inderdaad is die er geweest. De positie van de Duitse arbeider is door het consequent moderne beleid van de nazi's veranderd. Ingrijpend zelfs volgens Van Doorn, en met een blijvend effect. De ooit machtige Pruisische adel moest inbinden en letterlijk buigen voor de nieuwe machthebbers: de prins van Hessen nam voor Goering de telefoon aan. De

nazi-variant van de klasseloze maatschappij waar Marx zo naar hunkerde, was de zogenaamde *Volksgemeinschaft*. Hierbij ging het om de beëindiging van alle vormen van sociale en culturele ongelijkheid, bijvoorbeeld door de verplichting om lid te worden van organisaties als het *Jungvolk*, de *Hitlerjugend*, de *Reichsarbeitsdienst* enz.. Ook buiten deze circuits werd het egalitaire bewustzijn op allerlei manieren gestimuleerd. De 'eenpansmaaltijden', waaraan partijleiders, Hitler inclusief, deelnamen, konden dan misschien nog worden afgedaan als geforceerde symboliek, maar dat gold beslist niet voor de vele inzamelingsacties, zoals het *Winterhilfswerk*, die honderdduizenden vrijwilligers op de been brachten. Zij bewezen metterdaad dat de volksgemeenschap meer was dan een mythe. En natuurlijk was Hitler zelf de verpersoonlijking van het nazi-ideaal: van een *Frontschwein* uit de loopgraven tot Führer van het Duitse Rijk. En toch zo gewoon gebleven.

Wanneer langs deze weg Duitsland zou zijn gesocialiseerd, was de oonteigening van productiemiddelen niet meer van belang. Om met Rauschning te spreken: 'Wir sozialisieren die Menschen'. En het succes was er naar: nooit in de Duitse geschiedenis is de opwaartse sociale mobiliteit zo massaal geweest als ten tijde van de nazi-heerschappij. De verklaring hiervoor is dat nazi-Duitsland op dit punt aanzienlijk linkser was dan de sociaal-democratie. De nazi's lieten bijvoorbeeld geld alle arbeiders ten goede komen; enerzijds door middel van scholingsprogramma's, anderzijds door het stimuleren van sociale mobiliteit

buiten de onderwijsladder om. Het was juist dat aspect dat de nazi's er toe bracht zich onledig te houden met letterlijk alle aspecten van de arbeid: gezondheid en veiligheid, scholing en recreatie, arbeidsvreugde en motivatie en zelfs de hygiëne van de douches. De organisatie die zij daartoe in leven riepen was het Deutsche Arbeitsfront, en het succesvolste onderdeel ervan vormde *Kraft durch Freude* (KdF). Het regime subsidieerde voor de man met de kleine beurs niet alleen het bezoek van theater, concerten, opera en toneelvoorstellingen, maar maakte ook vakanties mogelijk (onder andere cruises naar Madeira). Aan deze toeristische trips namen tussen 1934 en 1939 in totaal 43 miljoen Duitsers deel.

Ten slotte

Van Doorn heeft een magistraal boek geschreven, dat met veel aandacht moet worden geconsumeerd. Wat het boek ook zo aantrekkelijk maakt zijn de vele historische terzijdes die Van Doorn zich permitteert en die vaak een nuancerende blik bieden op de Duitse geschiedenis. Zo weigert hij bijvoorbeeld nazi-Duitsland een totalitaire staat te noemen, zeker in vergelijking met de Sovjet-Unie. Men kon zich vrij bewegen. Film en toneel hadden weinig te duchten van de overheid en tot grote verbazing van de auteur zelf vonden er in het jaar 1936 in Duitsland meer opvoeringen plaats van Shakespeare dan in de rest van de wereld bij elkaar. Het zal allemaal wel waar zijn, maar het klinkt mij iets te vrolijk in de oren. Maar na bijna driehonderd bladzijden eruditie, past de recensent slechts bescheidenheid.

J. A. A. van Doorn

Duits socialisme

Het falen van
de sociaal-democratie
en de triomf van
het nationaal-socialisme

Beter worden op bevel

DE PSYCHISCH GEWONDE SOLDAAT EN HET ONTSTAAN VAN DE MILITAIRE PSYCHIATRIE



Amerikaanse soldaat
schrijft een brief naar huis,
17 december 1917.



Euwenlang vormden epidemische ziekten een grotere bedreiging voor het voortbestaan van een leger dan de strijdkrachten van de vijand. Tyfus; vlektyfus, dysenterie en andere besmettelijke ziekten eisten een veel hogere tol dan de geleverde gevechten. Aan het eind van de negentiende eeuw begon deze situatie te veranderen. Door de betere organisatie van de geneeskundige diensten en de toegenomen medische kennis konden de meest beruchte boosdoeners onder controle worden gebracht. Aan de andere kant van de balans zorgde de sterk toegenomen vuurkracht voor meer dood en verderf op het slagveld. Onder de slachtoffers van de moderne industriële oorlog bevond zich nu ook een omvangrijke categorie soldaten die om psychische redenen uit de strijd moesten worden gehaald. De psychisch gewonde soldaat was geen nieuw verschijnsel. De omvang van dit fenomeen was dat wel. Dat de psychisch gewonde soldaat vooral kenmerkend is voor de moderne oorlog is niet zo verbaazingwekkend. Deze oorlog brengt immers een enorme psychische belasting met zich mee. In de pre-industriële tijd werden de gevechten beperkt in de tijd. De strijd speelde zich uitsluitend overdag af en de meeste slagen duurden niet langer dan een dag. Campagnes werden alleen in de zomerperiode gevoerd omdat de wegen buiten dit seizoen onbegaanbaar waren. In de industriële periode vervallen deze grenzen. De grote slagen uit de Eerste Wereldoorlog gingen dag en nacht door en konden maanden duren.

Door de nieuwe vuurwapens veranderde ook de gevechtssituatie van de militair. De gesloten, staande formaties, waarbij massaal werd opgerukt richting vijand, gingen verdwijnen. In plaats daarvan kwamen formaties waarbij alleen of in kleine groepen werd geopereerd. Bij vuurcontact vielen deze groepen uiteen waarbij iedere militair voor zichzelf dekking zocht. Het moderne slagveld werd een leeg slagveld bevolkt door eenzame soldaten.

De moderne oorlog is geen homogeen verschijnsel. Er kunnen uiteenlopende gevechtssituaties worden onderscheiden die sterk verschillen op het punt van psychische belasting voor de betrokken militairen. Berucht was en is de stellingoorlog. Het is dan ook geen toeval dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de uitval onder de soldaten zo groot was dat de psychiatrie te hulp geroepen moest worden om het tij te keren. Over de spanningen in de loopgraven, de psychische problemen die hiermee gepaard gingen en de te hulp gesnelde psychiaters handelt dit artikel.

De loopgraven

Uit de talloze egodocumenten die er over de Grote Oorlog bewaard zijn gebleven blijkt dat het leven in de loopgraven een verbijsterende ervaring is geweest. Het bestaan was er niet alleen uiterst oncomfortabel maar ook gevaarlijk. Vooral de alom tegenwoordige modder vormde een voortdurende bron van ergernis. De onhygiënische omstandigheden in de loopgraven vormden daarnaast een ideale omgeving voor allerlei ongedierte. Voor de ratten was er altijd wel voedsel te vinden. Deze ratten werden gehaat en gevreesd. Zij vraten zowel aan de rantsoenen als aan de lijken van gesneuvelden. Dit laatste leverde soms weerzinwekkende taferelen op. Een derde bron van ergernis vormden de luizen. Deze veroorzaakten niet alleen ondraaglijke jeuk, maar ook ontstekingen waardoor de manschappen koortsaanvallen kregen. De door luizen veroorzaakte loopgraafkoorts deed zich onder verschillende namen over het hele front voor. De ziekte was weliswaar niet dodelijk, maar herstel kon soms wel

Prof. dr. Hans Binneveld
was tot 2006 hoogleraar
geschiedenis aan de Erasmus
Universiteit te Rotterdam.



twee maanden in beslag nemen.

Gevaarlijker dan de meeste ziekten waren de vijandelijke wapens. Het meest gevreesd waren de artilleriebeschietingen. Deze konden geheel onverwacht plaats vinden en de volledige ineenstorting van een loopgraaf tot gevolg hebben, waarbij de bezetters werden gedood of levend begraven. Ook was de kans groot dat men bij zo'n beschieting zwaar verminkt raakte. Artilleriebeschietingen toonden ook bij uitstek de machteloosheid aan waarmee de individuele soldaat in de loopgraaf werd geconfronteerd. Zelf kon hij niets ondernemen. Hij kon slechts wachten en hopen dat er mis werd geschoten.

Een tweede gevaar vormden de sluipschutters waarvan alle partijen gebruik maakten. Deze met speciale geweren uitgeruste soldaten hielden de vijandelijke stellingen voortdurend in de gaten om te zien of iemand zich bloot gaf. De hoofdpersoon uit *Im Westen nichts neues* werd door zo'n sluipschutter om het leven gebracht.

Zeer gevreesd waren tot slot de chemische wapens die aan het westelijk front voor het eerst in april 1915 bij Ieper werden gebruikt. De slachtoffers van een gasaanval boden een afschrikwekkende aanblik. En zelfs toen er gasmaskers en beschermende kleding voorhanden waren en de strijdgassen als gevolg daarvan veel van hun dodelijke kracht hadden verloren, bleef de angst voortbestaan. Niet iedere militair was in staat het hoofd te bieden aan het harde, levensgevaarlijke bestaan in de loopgraven. Toen de stellingoorlog eenmaal een feit was geworden, stortten duizenden soldaten in. De psychisch gewonde soldaat had zijn opwachting gemaakt.

Shell shock

Wat mankeerden ze nu, deze psychisch gewonde soldaten die vanaf het eerste oorlogsjaar de medische hulpverlening begonnen binnen te stromen? Het ging om een veelheid van aandoeningen. Geheugenverlies; blindheid, doofheid, verlamningsverschijnselen en gehoor- en spraakstoornissen. Naast deze zware gevallen

waren er nog de lichtere aandoeningen zoals geïrriteerdheid, hoofdpijn, slapeloosheid en oververmoeidheid. De gewone militaire artsen, vooral getraind in de behandeling van schot- en steekwonden, wisten niet wat ze met deze gewonden moesten aanvangen. Voor de te hulp geroepen psychiaters lag dit anders, want zowel de zware als de wat lichtere gevallen waren reeds lang bekend in de burgermaatschappij. Bij de zwaardere gevallen sprak men van hysterie en voor de lichtere gevallen werd de diagnostische categorie neurasthenie gebruikt.

Over deze twee categorieën bestond al snel een grote mate van eensgezindheid onder alle betrokken psychiaters. Hysterie en neurasthenie vormden bij zowel de geallieerde als bij de centrale psychiaters de basiscategorieën waarin de psychisch gewonde militairen werden onderverdeeld.

Minder eensgezindheid bestond er over de oorzaken van de aandoeningen. In Engeland werd in eerste instantie uitgegaan van een medisch-biologisch denkkader. Dit impliceerde dat gedragsstoornissen werden herleid tot beschadigingen van de hersenen of de zenuwbanen. Het begrip *shell shock* dat in 1915 in Engeland werd gelanceerd, paste binnen deze optiek. De achterliggende redenering was dat granaatexplosies niet of nauwelijks waarneembare beschadigingen aan de zenuwbanen konden veroorzaken. De vreemde effecten van granaatexplosies vormden vanaf het najaar van 1914 een gewild thema in medische artikelen en in populaire beschouwingen in de krant. De term *shell shock* raakte langzaam in onbruik toen ook soldaten die ver achter het front verbleven *shell shock*-verschijnselen gingen vertonen. Engelse psychiaters kregen zo naarmate de oorlog vorderde meer oog voor de mogelijkheid dat gedragsstoornissen van de militairen ook psychologisch konden worden geduid.

In Frankrijk was de psychologische benaderingswijze van aanvang af dominant. De zeer invloedrijke Joseph Babinski, voormalig assistent van de beroemde psychiater J. M. Charcot, was van mening dat hysterische symptomen het gevolg waren van suggestie. De patiënt mankeerde dus niets, maar had zich iets aan laten praten door anderen, bijvoorbeeld collega's, familieleden of de behandeld arts. Ook hield Babinski de mogelijkheid open van autosuggestie, waarbij de patiënt dus zichzelf iets wijs maakte.

Psychiaters in Duitsland namen hier een tussenpositie in. Zowel de medisch-biologische als de psychologische optiek hadden er meer en minder bekende aanhangers. In het begin van de oorlog ging de strijd tussen de scholen nog gelijk op, maar vanaf 1916 wa-



Het leven in de loopgraven moet een verbijsterende ervaring zijn geweest. De modder, de ratten en de lijken leverden wegzinkende taferelen op.



▽
Duitse soldaten wachten
in een loopgraaf, 16 juni
1915.

ren het toch vooral de psychologen die de dienst uitgingen maken. Binnen deze visie kreeg men ook meer oog voor de rol die onverwerkte psychische conflicten in de geest van een militair kunnen spelen bij het ontstaan van gedragsstoornissen.

Uiteraard ging het bij de discussie over de oorlogsneurosen niet alleen over het ontstaan, maar was er ook levendige discussie over de vraag hoe deze stoornissen het best konden worden behandeld. Via de medische tijdschriften kon men vernemen van de ervaringen van collega's in het vijandelijke kamp.

Therapieën

De Franse psychiatrie komt de twijfelachtige eer toe de histerie en de neurasthenie op de meest daadkrachtige wijze te hebben bestreden. In tegenstelling tot de gang van zaken in Engeland en Duitsland, werden de Franse patiënten niet afgevoerd naar inrichtingen in het achterland, maar werden zij in speciale instellingen direct achter het front opgevangen en behandeld. Ontslag uit de dienst was, op verzoek van toonaangevende Franse psychiaters, onmogelijk gemaakt. De afgeknapte militair werd gezien als een laf en onverantwoordelijk persoon die met straffe hand moest worden geresocialiseerd. Grote bekendheid kreeg de door J. Dejerine en E. Gauckler ontworpen *methode coercitive*. Uitgangspunt was hier dat de vooruitgang van het genezingsproces zo precies mogelijk diende te worden gevolgd. Hiertoe ontwierpen deze psychiaters de *methode metrique*. Dit systeem hield in dat van stramme ledematen dagelijks de bewegingshoek werd opgemeten en op een kaart aangetekend. De ontwikkeling van de scherpte van de hoek vormde zo een duidelijke kwantitatieve weergave van de vordering of de achteruitgang van de patiënt.

Bij verlammingen kon de tijd in seconden worden geklokt die nodig was om een arm of een been op te heffen. Vooruitgang werd beloond en achteruitgang gestraft. Als sanctiemiddelen dienden isolement, het ontzeggen van recht op bezoek, de ontvangst van post en de mogelijkheid van verlofrestricties.

Het hele systeem van beïnvloeden via belonen en straffen was er in Frankrijk op gericht de militair opnieuw inzetbaar te maken aan het front. In Duitsland hadden de psychiaters in het algemeen wat minder pretenties. Illustratief is in dit verband de opvatting van de zogenaamde *Kaufmann-Kur*. Deze arts maakte zich vooral zorgen over de invaliditeitsuitkeringen die de staat na de oorlog zou moeten betalen. Hij geloofde niet dat alle soldaten naar het front zouden kunnen worden teruggestuurd. In de door hem ontworpen Kur ging het vooral om de aanwending van krachtige wisselstroom. Ledematen waarin zich bewegingsstoornissen voordeden, werden onderworpen aan een krachtige vorm van elektrotherapie. De stroom liet men gedurende enige minuten werken. Daarna moest de patiënt oefeningen doen, waarbij opnieuw elektrische prikkels werden toegediend. Tijdens de behandeling werd de soldaat de raad gegeven snel te genezen. Belangrijk was dat de patiënt psychisch werd voorbereid op wat zou komen. Er moest duidelijk worden gesteld dat de behandeling die zou worden toegepast pijnlijk was, maar dat er in een sessie resultaat zou worden geboekt. Kortom, een pijnlijk maar kort genezingsproces moest in het vooruitzicht worden gesteld.

Een soortgelijke methode werd in Engeland toegepast in het Queen Square Hospital in Londen. Dr. Lewis Yealland behandelde hier talloze gevallen van *shell shock*. Het ging daarbij vrijwel zonder uitzondering om gewone soldaten en niet om officieren.

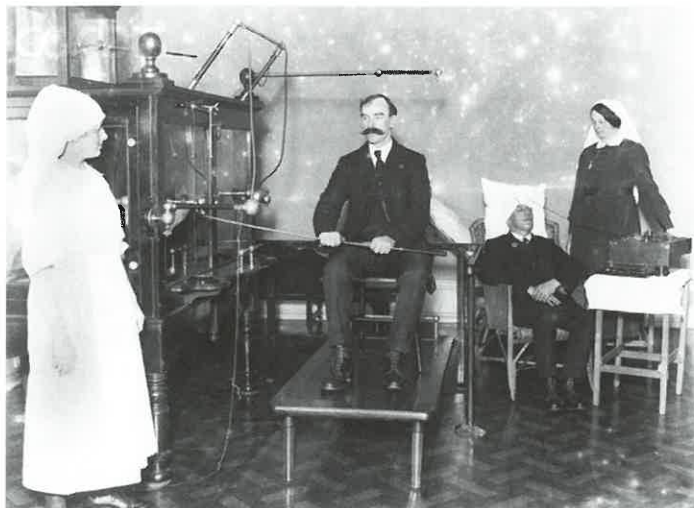
De door Yealland ontworpen *quick-cure* lijkt als twee druppels water op de *Kaufmann-Kur*. Ook hier werd de elektrotherapie tot in de uiterste consequentie toegepast. Ook hier vond een volledige onderwerping plaats van de patiënt aan de persoon van de behandelaar. Yealland had de pretentie nooit te falen. Zijn patiënten genazen altijd.

Kaufmann, Yealland en Dejerine hadden ondanks de onderlinge verschillen met elkaar gemeen dat zij aanhangers waren van zogenaamde disciplinaire therapieën. De behandelaars verdiepten zich niet in de achtergronden van de stoornissen. Wel werden de symptomen bestreden en dit op een wel zeer krachtdadige wijze. De therapieën waren pijnlijk en uiterst onaangenaam. Zij hadden het karakter van

een bestraffing. De patiënt werd zelf verantwoordelijk gesteld voor zijn genezing. Als een soldaat niet beter werd, betekende dit dat hij zich verzette tegen de autoriteit van de arts die hem had bevolen beter te worden. Straf was dan ook in zo'n geval, als bij gezonde militairen, op zijn plaats. Kazerne en ziekenhuis waren hier identiek geworden.

Alternatieven

Toch is met het schetsen van de disciplinaire therapieën niet het hele verhaal verteld. Door een beperkte groep psychiaters werd namelijk aansluiting gezocht bij de psychoanalyse. Binnen dit kader werden vooral gesprekstechnieken, eventueel in combinatie met hypnose, gehanteerd. De bedoeling hiervan was de patiënten inzicht te geven in verdrongen, traumatische ervaringen en in intrapsychische conflicten die zich in het onderbewustzijn afspeelden. Deze inzichten zouden dan de basis voor het genezingsproces moeten vormen. In Engeland was de bekende neuroloog en antropoloog dr. W.H. R. Rivers de voornaamste vertegenwoordiger van deze aanpak. Rivers was verbonden aan het Craiglockhart War Hospital dat even buiten Edinburgh was gelegen. Voor de oorlog was het een dure privékliniek waar neurotici en alcoholisten uit de beter gesitueerde kringen werden verpleegd. Het ziekenhuis beschikte over fraaie tuinen en er waren alle mogelijke recreatieve voorzieningen. Jammer genoeg was de verpleging slechts voor een kleine, voornamelijk uit officieren bestaande minderheid weggelegd. In Duitsland en Oostenrijk werden psychoanalytici al snel bij de behandeling van *Kriegsneurotiker* ingezet. Sandor Ferenczi, Ernst Simmel en Karl Abraham bekleedden belangrijke posities binnen de militaire geneeskundige diensten. Ferenczi verraste in 1916 de deelnemers aan een artsencongres te Boedapest met een patiëntendemonstratie waaraan werd deelgenomen door een halve compagnie psychisch gestoorde soldaten. Hij vertelde de aanwezigen eerlijk dat hij eerst had gedacht dat lichamelijke verwondingen aan de verschillende aandoeningen ten grondslag lagen. Geleidelijk aan waren hem echter de ogen geopend. Freud en Breuer hadden hem de weg gewezen naar de ware oorzaak van hysterische verschijnselen. In Frankrijk kreeg de psychoanalyse tijdens de oorlog nog geen voet aan de grond. Wel werden in de laatste twee oorlogsjaren steeds meer vraagtekens geplaatst bij de disciplinaire benadering. Niet iedereen bleek te genezen. Babinski moest aan het eind van de oorlog toegeven dat zijn suggestiebehandeling te beperkt was geweest en dat sommige soldaten echt ziek waren.



In augustus 1916 leidde een rechtszaak tegen een soldaat die zijn psychiater een paar kaakslagen had toegediend toen deze hem met elektrotherapie wilde behandelen in Frankrijk tot een storm van protest tegen de militaire psychiatrie. De Franse psychiaters werden mede hierdoor gedwongen afstand te doen van de strategie van *offensive à outrance*. De muiterij in 1917 zouden de generaals aan het front dwingen dezelfde stap te zetten.

In Duitsland raakte Kaufmann er aan het eind van de oorlog steeds meer van overtuigd dat zijn aanpak beperkingen had en dat hij niet iedereen kon genezen. Alleen in Engeland bleef Yealland volhouden dat hij nooit had gefaald. Onmiddellijk na de oorlog publiceerde hij een boek waarin hij een groot aantal door hem behandelde soldaten de revue liet passeren. De door hem tijdens de oorlog ontwikkelde cure achtte hij ook goed toepasbaar in de civiele praktijk.

Tot slot

De psychiaters die tijdens de Eerste Wereldoorlog door het leger te hulp werden geroepen hadden een moeilijke taak te volbrengen. Grote aantallen afgeknapte soldaten moesten snel worden behandeld. De artsen maakten daarbij gebruik van wat de civiele psychiatrie aan denkkaders en instrumenten te bieden had. De bestaande situatie, een leger in oorlog, maakte echter selectie uit- en aanpassing van dit instrumentarium noodzakelijk. Vooral kortdurende, gemakkelijk toepasbare therapieën werden daarbij uitgekozen. De oorlogssituatie maakte ook een verruiming van de ethische regels waarbinnen moest worden gehandeld mogelijk. De militaire psychiatrie kreeg hierdoor een heel specifiek gezicht: simpel en hard.

Soldaten met shell shock
at Sir William Hospital, ca.
1915.

Beste collega's

Het vak geschiedenis behoeft zich de laatste jaren niet te beklagen over gebrek aan aandacht vanuit de samenleving. Historisch besef wordt op allerlei manieren gestimuleerd en de vaderlandse geschiedenis is straks in canonvorm onmiskenbaar aanwezig in basisschool en onderbouw voortgezet onderwijs. Voor ons vakdocenten betekent dat - wederom - verandering in inhoud en didactiek van ons vak. De VGN ziet hierin waardevolle kansen voor het geschiedenisonderwijs, mits er goede vakdocenten beschikbaar zijn en deze toegang hebben tot noodzakelijke nascholingsactiviteiten. De nadruk die op scholen gelegd wordt op onderwijstijd en het voorkómen van lesuitval maakt dit vaak moeilijk. De VGN is bezorgd over de gevolgen van dit onderwijstijdbeleid voor de noodzakelijke nascholing van docenten en draagt deze bezorgdheid uit in contacten met o.a. CITO, CEVO en het ministerie.

Wat betreft de Tweede Fase is in de vierde klassen havo en vwo het nieuwe eindexamenprogramma van start gegaan. Het Centraal Examen behelst voor deze leerlingen nog de bekende twee thema's, al zijn deze duidelijk diachronisch van aard en wordt in de stofomschrijving plaats ingeruimd voor de oriëntatiekennis.

In de aanloopfase naar de invoering van het nieuwe examenprogramma werd op acht scholen een pilot gehouden op de Havo,

waarin het CE gebaseerd was op de tien tijdvakken en de kenmerkende aspecten. Samen met de commissies havo-vwo, didactiek en vavo heeft het VGN-bestuur deze pilot aandachtig gevolgd en zich beraden over de uitkomsten ervan. In een schrijven aan het ministerie van OCW hebben wij aangedrongen op een soortgelijke pilot voor vwo en op verduidelijking van de kenmerkende aspecten in een syllabus, alsmede op het niet onverwijld invoeren van het nieuwe CE. Het verheugt ons te constateren dat aan deze wensen gevolg is gegeven. Er is een syllabuscommissie aan het werk, waarin namens de VGN Koen Henskens zitting heeft. Op de 8 pilotscholen alsmede één extra draait een pilot vwo. Verder is er wat betreft de invoering van het nieuwe CE besloten tot een overgangperiode. De VGN is in overleg met het CEVO over de invulling hiervan.

De VGN is geïnteresseerd in uw ervaringen met het nieuwe examenprogramma in de vierde klassen. Daarom willen wij in het voorjaar van 2008 een studiemiddag organiseren als follow-up van die van 21 september 2006. Over de invulling daarvan houden we u via Kleio en de site www.vgnkleio.nl op de hoogte.

De adviezen van de profielcommissies zijn door staatssecretaris Van Bijsterveldt niet overgenomen. Haar argumentatie dat het niet wenselijk is de ene onderwijsvernieuwing op de

andere te stapelen wordt door het VGN-bestuur gedeeld. Ook wij vinden dat docenten de tijd moeten hebben om de vernieuwde Tweede Fase op een verantwoorde manier tot uitvoering te brengen, zonder dat daar pal bovenop weer een nieuwe ingrijpende verandering komt.

Marcel Nonhebel heeft namens de VGN contact gehad met de commissie Dijsselbloem betreffende het parlementair onderzoek Onderwijsvernieuwing.

Sinds een jaar heeft de VGN tot vreugde van het bestuur weer een actieve vmbo-commissie. Ook op het vmbo verandert het geschiedenisonderwijs: dit jaar het nieuwe examenonderwerp Historisch Overzicht van de twintigste eeuw, en in de nabije toekomst in de onderbouw de invoering van de canon. Samen met Anno wordt gewerkt aan een studiedag rond de prijsuitreiking van de Les van het Jaar. Houd u Kleio en www.vgnkleio.nl in de gaten voor nadere berichtgeving.

Mocht u zich nog niet aangemeld hebben op de VGN nieuwsbrief havo-vwo of vmbo, dan kunt u dat doen via onze site. Ook als u zich in het verleden hebt aangemeld willen wij vragen dit via onze site nogmaals te doen, zodat wij kunnen beschikken over een actueel adresbestand. Tevens ontvangt u dan een activatiecode.

Namens het bestuur
Wendy Hinke, secretaris

De Eerste Wereldoorlog als waterscheiding in de Europese en Duitse geschiedenis

Het is een uitstekend idee om voor het CSE-eindexamenonderwerp in 2008 het thema te kiezen *Ten oorlog! Europese oorlogen 1789-1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen*. Het gaat deze keer gelukkig niet zozeer om oorlogen waarin veldslagen, generaals en wapens in het middelpunt van de belangstelling staan, zoals zo vaak gebeurt.

In essentie gaat het om de wisselwerking tussen oorlog en samenleving. Daarbij kan men denken aan de invloed van oorlog op de politiek, economie, sociale verhoudingen en op het dagelijks leven van mensen - niet alleen tijdens die oorlog zelf, maar ook na die oorlog, bijvoorbeeld de vraag hoe de oorlog wordt verwerkt. En omgekeerd gaat het om oorlog als uiting van een specifieke maatschappelijke situatie: waarom voeren bepaalde landen op een bepaald moment oorlog, een vraag die bijvoorbeeld leidt naar een analyse van de verhouding tussen het leger en de politiek in een samenleving. In de historiografie wordt voor deze geschiedschrijving de term '*new military history*' gebruikt: oorlog in zijn bredere sociale, politieke, economische en culturele context. Onderzoek naar *War and Society* is overgewaaid uit de Angelsaksische wereld, waar het sinds de jaren zeventig een grote opgang heeft gemaakt. Intussen is de Europese geschiedenis van oorlog en samenleving tussen 1450 en 1970 in diverse delen uitvoerig in beeld gebracht.¹ Alle lof dus voor de keuze van het thema.

Oorlogszuchtige eeuw?

Er is naar mijn oordeel echter wel een probleem met (het eerste deel van) de titel. De aanhef, *Ten oorlog!*, nog eens extra voorzien van een ominus uitroepteken, wekt, bedoeld of niet, op zijn minst de suggestie dat de negentiende eeuw een oorlogszuchtige eeuw

zou zijn geweest waarin men met groot enthousiasme de wapenen opnam tegen de tegenstander. Dat was slechts zeer ten dele het geval. In grote lijnen kan men stellen dat de negentiende eeuw, in scherp contrast met de zo bloedige en wrede twintigste eeuw, een vreedzame periode was. Natuurlijk, er was van 1792 tot 1815 bijna een kwart eeuw oorlog als gevolg van de Franse Revolutie en de veroveringen van Napoleon. Maar daarna was er bijna een eeuw lang, tot 1914, in grote delen van Europa vrede - uiteraard met uitzondering

Zie daarvoor o.a. de 'Fontana History of European war and Society' onder redactie van Geoffrey Best. Verschenen zijn onder meer G. Best, *War and Society in Revolutionary Europe 1770-1870* (Londen 1982/Stroud 1998) en B. Bond, *War and Society in Europe 1870-1970* (Leicester 1983).

G. Wawro, *Warfare and Society in Europe 1792-1914* (Londen & New York 2000) ix.

Spartakistenopstand, 16 december 1918.



▶ Voor deze cijfers zie J.C. Bradford (red.), *International Encyclopaedia of Military History* (Routledge: New York, Londen 2006) 1413. De hoogste aantallen burgerslachtoffers waren in Rusland en het Ottomaanse Rijk (in beide landen ca. twee miljoen).

▶ Zie daarvoor het artikel 'Van levée en masse tot totale oorlog', dat aan het einde van deze bijdrage wordt genoemd.

▶ Zie daarvoor mijn artikel, 'Radicalisering, polarisatie en totale oorlog. De Eerste Wereldoorlog als splijtzwam voor Duitsland', dat aan het einde van deze bijdrage wordt genoemd. In dat artikel komen vier criteria voor een totale oorlog aan de orde: totale mobilisering, totale controle, totale oorlogsdoelen en totale oorlogsmiddelen.



Von Hindenburg. Op 20 augustus 1916 nam hij samen met Ludendorff de Duitse legerleiding over.

van de periode van 1853 tot en met 1871. Behalve een periode van vrede was de negentiende eeuw in Europa ook een periode van betrekkelijke politieke en sociale stabiliteit en van een enorme groei van de welvaart als gevolg van de Industriële Revolutie. Historici zijn het er steeds meer over eens dat Europa (pas) in deze eeuw, na circa 1800, in vele opzichten een grote voorsprong heeft genomen op de niet-westerse wereld: economisch, politiek, militair en cultureel. Steden kwamen tot volle ontwikkeling, de techniek en wetenschap bloeiden en rond 1900 domineerde Europa een groot deel van de wereld (84%!) en was Londen onbetwist het financiële centrum van de wereld. De negentiende eeuw was in veel opzichten Europa's *finest hour*, stelt de militair-historicus Geoffrey Wawro terecht.²

Maar nog geen twintig jaar later toonden grote delen van Europa de littekens van een verwoestende oorlog en was het begin van het einde van de Europese dominantie reeds zichtbaar. De tragiek – én het onthutsende – is dat het welvarende Europa *zichzelf* in de afgrond heeft gestort door de Grote Oorlog. Wat begon als een conflict op de Balkan kreeg daarna een eigen dynamiek die door geen van de deelnemende landen meer in de hand te houden was. De korte verrassingsoorlog waarop vrijwel heel Europa rekende toen de strijd begon in augustus 1914, ontaardde binnen enkele maanden in een uitputtingsslag die samenlevingen leegvrat als kanker. Toen in november 1918 de wapens eindelijk zwegen, waren er acht miljoen gesneuvelde militairen te betreuren en 6,6 miljoen dode burgers.³ Het was niet minder dan een ramp voor de Europese beschaving.

Ten oorlog

Wat mij betreft is het meest fascinerende aan het CSE-thema deze noodlottige ontwikkeling van een welvarend Europa dat zelf, ongewild en onvoorzien, een einde maakte aan een periode van bloei en stabiliteit. Dat is iets anders dan de gedachte dat er in de negentiende eeuw al een wijdverbreide wens zou hebben bestaan om steeds maar 'ten oorlog!' te trekken, culminerend in de Grote Oorlog. Dat is te lineair en te veel in termen

Het verhaal dat verteld moet worden is tragisch.

van continuïteit gedacht. Het verhaal dat verteld moet worden is tragischer. Door de Eerste Wereldoorlog, die een waterscheiding was in de Europese geschiedenis, kwamen er, *onbedoeld*, krachten los die vrijwel niemand had voorzien. De uitdaging is om te wijzen op veranderingen in oorlogvoering en samenleving in de 'lange



negentiende eeuw' (1789-1914) die licht kunnen werpen op deze noodlottige ontwikkeling. Daarbij kan men denken aan de invoering van de algemene dienstplicht, het ontstaan van massalegers, de negentiende-eeuwse revolutie in de vuurkracht, de voorgeschiedenis van de 'totale oorlog' in de negentiende eeuw (dat wil zeggen de steeds grotere betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering), en het optimistisch-napoleontische geloof in een korte, vernietigende aanvalsoorlog - ontwikkelingen die in 1914 op een noodlottige manier samenkwamen.⁴ Het verhaal zou vooral daarover moeten



nazisme met hun waanvoorstellingen van klassen- respectievelijk rassenstrijd. De Eerste Wereldoorlog heeft, kortom, Lenin en Hitler mogelijk gemaakt. In dit artikel wordt nader ingegaan op het land dat uiteindelijk het meest verantwoordelijk was voor het ontstaan van deze oorlog: Duitsland. Welke concreet aanwijsbare invloed hebben de vier oorlogsjaren op Duitsland gehad?

Duitsland en de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog kan beschouwd worden als een breuk in de geschiedenis van Duitsland. Door het verloop van de Eerste Wereldoorlog zijn de wissels van de Duitse geschiedenis fundamenteel omgezet. Daarmee bedoel ik dat het Tweede Keizerrijk (1871-1918) vóór 1914 de potentie bezat om zich ook te ontwikkelen in de richting van een moderne, betrekkelijk open samenleving, maar dat door het verloop van de Eerste Wereldoorlog ontwikkelingen en tendensen die vóór 1914 ook aanwezig waren nu op de voorgrond konden treden en dominant konden worden, zoals het militarisme,

De ontsporing van de twintigste eeuw in geweld en dictatuur vindt zijn oorsprong in de Eerste Wereldoorlog.

antisemitisme en het autoritaire en anti-democratische denken. In het vervolg van dit artikel staan de volgende thema's centraal: de politieke en militaire radicalisering tijdens de Eerste Wereldoorlog en de sociale en politieke polarisatie. Het thema van de 'totale oorlog' kan hier wegens plaatsgebrek helaas niet behandeld worden.⁵

De politieke en militaire radicalisering

Tijdens de vier oorlogsjaren vond er een radicalisering plaats van de politieke en militaire leiding van Duitsland, waarbij steeds extremere oorlogsdoelen werden geformuleerd. Cruciaal daarbij is dat het leger in de loop van de jaren steeds meer macht naar zich toetrok ten koste van de politieke leiding, zeker sinds augustus 1916, toen de 3^e *Oberste Heeresleitung* (OHL) aantrad onder leiding van Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff. Sommige historici beweren zelfs dat er sindsdien sprake was van een 'semi-militaire dictatuur'.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd de Duitse politiek bepaald door een zeer kleine, conservatieve politiek-militaire elite. De politiek werd gevoerd achter gesloten deuren, waarbij slechts enkele invloedrijke mannen rond de keizer de belangrijke beslissingen namen. Wél waren er in Berlijn tijdens de Julicrisis van 1914 nog zowel 'haviken' als 'duiven'; de laatste groep zou in de loop van de oorlog steeds meer het onderspit

gaan: hoe mensen met bepaalde ideeën en illusies een oorlog beginnen, maar niet kunnen voorzien welke eigen dynamiek deze oorlog krijgt. Het lijkt een even belangrijk als actueel thema.

De 'oercatastrofe' van de twintigste eeuw had immense gevolgen. De ontsporing van de twintigste eeuw in extreem geweld, dictatuur en de uitroeiing van bevolkingsgroepen vindt voor een groot deel zijn oorsprong in de Eerste Wereldoorlog. De oorlog vormde een belangrijke voedingsbodem voor de totalitaire ideologieën van het bolsjevisme en, iets later, van het fascisme en



Ludendorff.

▶ Mommsen, 'Die Kontinuität des Irrtums. Das Deutsche Reich an der Schwelle zum Totalen Krieg', in: idem, Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters (Frankfurt a.M. 2004) 79-93, aldaar 89.

▶ H.-U. Wehler, Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 4: Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949 (2e herz. druk; München 2003) 153-154.

delven. De Rijksdag, die al niet veel macht bezat, zette zichzelf grotendeels buiten spel door op 4 augustus 1914 de zogenaamde 'machtigingswetten' aan te nemen. De politiek-militaire elite hoefde zich daardoor weinig gelegen te laten liggen aan dit orgaan, dat vooral nog slechts bijeengeroepen werd om de oorlogskredieten goed te keuren. Volgens de grondwet was de keizer de opperbevelhebber van het leger en degene die besliste over leven en dood. Maar terwijl Wilhelm II tijdens de Julicrisis slechts een indirecte rol speelde en zijn opvattingen bijna met de dag veranderden, werd hij tijdens de oorlog zelf steeds meer een 'schaduwkeizer', gekweld door depressies, en in toenemende mate overvleugeld door de militaire leiding. De positie van de keizer werd in de loop van de oorlog zwakker en zwakker – hetgeen ook ten koste ging van de macht van de kanselier, die onvoldoende door de keizer werd gesteund.

Ludendorff

Van belang is dat tijdens de oorlog de 'rechts-nationale' krachten in het leger én de samenleving steeds meer invloed op de politiek en oorlogsvoering kregen, zeker toen vanaf augustus 1916 Hindenburg en Ludendorff de legerleiding van Falkenhayn overnamen. Beide heren

Gekweld door depressies werd Wilhelm II steeds meer overvleugeld door de militaire leiding.

ontleenden hun grote gezag aan de overwinningen in het oosten meteen aan het begin van de oorlog. Toen de Russen in augustus 1914 Pruisen waren binnengevallen, werden Hindenburg en Ludendorff benoemd om het tij te keren. Door de overwinning in de beroemde veldslagen van Tannenberg (augustus) en bij de Masurische meren (september) verkregen zij een mythische status in Duitsland. Uiteindelijk was Erich Ludendorff

(1865-1937) degene die op militair-strategisch maar ook op politiek terrein aan de touwtjes zou trekken. Hij heeft een doorslaggevende rol gespeeld in onder meer de onbepaalde duikbotenoorlog (vanaf februari 1917), het ontslag van Bethmann-Hollweg in juli 1917, de bepalingen van de Vrede van Brest-Litovsk (maart 1918), en het grote voorjaarsoffensief van 1918. Na de Eerste Wereldoorlog heeft hij er alles aan gedaan om de Weimar-republiek zoveel mogelijk te ondermijnen. Zo speelde hij een grote rol in de Kapp-putsch van 1920 en was hij, zoals bekend, nauw betrokken bij de Hitler-putsch in München in 1923.

Voor het thema dat hier aan de orde is, is van belang dat Ludendorff van mening was dat politiek en oorlogsvoering in één hand gebundeld moesten zijn, namelijk in die van een 'veldheer': de politiek diende naar zijn oordeel ondergeschikt te zijn aan het leger. Dat was niet alleen Ludendorffs wens, het was ook de werkelijkheid tijdens de oorlog, en daarmee een fundamentele verandering in vergelijking met de tijd van Bismarck (1862-1890), toen deze kanselier ook in oorlogstijd de scepter zwaaide. Het was ook een groot verschil met Groot-Brittannië en Frankrijk waar tijdens de oorlog de politici Lloyd George respectievelijk Clemenceau de dienst uitmaakten (sinds 1916 respectievelijk 1917). Hoe autoritair en bijzonder machtig beide staatslieden ook waren, in deze landen gold, anders dan in Duitsland, nog het primaat van de politiek.

Annexionisten

Kenmerkend voor de situatie in Duitsland is dat ook de invloed van kanselier Bethmann Hollweg (1909-1917), die regeerde in naam van de keizer, in de loop van de oorlog afnam. Zijn politiek wordt wel een 'Politik der Diagonale' genoemd: hij probeerde een middenkoers te varen om zowel 'rechts' als 'links' binnenboord te houden. Al snel, vanaf de winter van 1914-15, werd de eerder gematigde Bethmann Hollweg door rechts ervan beschuldigd te 'zwak' en een 'Engeland-vriend' te zijn. Toen in augustus 1916 de 3^e OHL werd benoemd, verloor Bethmann Hollweg nog meer politieke speelruimte. In de discussie over de onbepaalde duikbotenoorlog bijvoorbeeld, begin 1917, won de OHL en leed de kanselier een belangrijke nederlaag. Toen Bethmann Hollweg in het voorjaar van 1917 ook nog eens aandrang op politieke hervormingen na de oorlog (zoals een hervorming van het Pruisische drie-klassen-kiesrecht) en ook verantwoordelijk werd gehouden voor de vredes-resolutie van de Rijksdag in juli 1917, betekende dit, onder druk van de legerleiding, het einde van zijn kanselierschap.

▽
Protest tegen het verdrag van Versailles.





Zijn opvolger, de conservatieve Georg Michaelis, was in de handen van de OHL zacht als was.

Zo bleek dat de 'spagaat' van Bethmann Hollweg niet was vol te houden en dat het rechts-nationalistische kamp in de loop van de oorlog steeds sterker werd. Duitsland was van meet af aan verdeeld in 'annexionisten' en 'gematigden'. Tot de eerste groep behoorden de grote industriëlen uit het Rijnland, het rechts-nationalistische *Alldeutsche Verband*, een groot deel van de professoren en intellectuelen, de nationaal-liberalen en conservatieven en de meerderheid van het katholieke Centrum. Zelfs bij de links-liberalen en de rechter-vleugel van de sociaal-democratie was er een annexionistische minderheid. Daar tegenover stonden de 'gematigden': de meerderheid van de sociaal-democratie en de links-liberale *Fortschrittspartei*. De annexionisten deden meteen van zich spreken met een enorme golf van memoranda. Kenmerkend daarvoor was het extreme en irrealistische karakter ervan, waarbij geen sprake was van een nuchtere inschatting van de reële situatie. Geëist werd onder meer dat België een Duitse kolonie werd, dat de Franse Noordzeekust geannexeerd werd en dat de Duitse expansie in het oosten zich onder meer op Rusland en de Russische Oostzeeprovincies zou moeten richten. De

Deutsche Vaterlandspartei, een rechtsradicale massa-organisatie, streefde nog in de zomer van 1918 naar Duitse expansie 'over de wijde vlakten van het voormalige Russische rijk, door Turkije tot aan de Stille Oceaan en de poorten van India, en via de Middellandse Zee tot in het binnenland van Afrika'.

Brest - Litovsk

Door het aantreden van de 3^e OHL raakte Duitsland alleen nog maar meer verstrikt in 'utopische oorlogsdoelverwachtingen', zoals de historicus Wolfgang J. Mommsen het noemt.⁶ Typerend voor de vergaande en extreme eisen van de legerleiding was de Vrede van Brest-Litovsk in maart 1918. Vele andere voorbeelden zouden te geven zijn, maar deze onverbiddelijke vrede kan gelden als het symbool van het 'ware gezicht' van het extreem nationalistische Duitsland van dat moment. In veel historische handboeken geldt deze vrede nog steeds 'slechts' als een verdrag waarbij een voor Duitsland gunstige vrede met Rusland werd gesloten: Rusland verloor één-derde deel van zijn bevolking, grondstoffen en industrieel potentieel, en Duitsland hoefde geen twee-fronten-oorlog meer te voeren, waardoor het zich eindelijk uitsluitend op het westelijk front kon richten. De werkelijkheid is anders. Niet alleen was er sprake van een keihard Duits *dictaat*, daarnaast kwam er helemaal geen vrede, maar diende het verdrag als uitgangspunt voor een verdere veroveringspolitiek in het oosten. Duitse troepen drongen via de Oekraïne door tot in de Kaukasus; ook de Krim werd bezet. Nieuwe gebieden werden veroverd, waar plannen voor 'germanisering' van de bevolking werden gemaakt. Hans-Ulrich Wehler stelt

Kenmerkend voor de ideeën van de annexionisten was het extreem irrealistische karakter ervan.

zelfs dat Hitler met zijn Rusland-politiek sinds 1941 moeiteloos kon aanknopen bij de situatie in de zomer van 1918.⁷ Niet onbelangrijk was dat Duitsland in het Oosten zo'n één miljoen soldaten moest achterhouden, die daardoor ontbraken in het voorjaarsoffensief in het Westen. Door de Vrede van Brest-Litovsk en het vervolg zag de wereld wat van Duitsland te verwachten was wanneer de oorlog door hen gewonnen zou worden. De voor Duitsland zo harde Vrede van Versailles, die sterk afweek van de milde 14 punten van Wilson (januari 1918), was mede een gevolg van de keiharde en materialistische Vrede van Brest-Litovsk, waarmee Duitsland zijn 'ware gezicht' had laten zien.



De naoorlogse ellende in Duitsland was in veler ogen te wijten aan de harde bepalingen van het Verdrag van Versailles. Afbeelding van een tekening van Fritz Gottfried Kirchbach, 1919.

De sociale en politieke polarisatie

Wanneer men de blik verplaatst van de politieke, militaire en economische elite naar de Duitse bevolking als geheel, dan valt op dat deze aan het einde van de oorlog verdeelder was dan ooit tevoren. De tragiek is dat een groot gedeelte van de bevolking de oorlog juist was ingegaan in de hoop dat de rijen in Duitsland eindelijk gesloten zouden worden en er een Volksgemeinschaft zou ontstaan, terwijl precies het omgekeerde gebeurde: Duitsland kwam vier jaar later totaal verscheurd en verweekeld in revolutionaire woelingen uit de oorlog – hetgeen een zwaarwegende belasting betekende voor de Weimar-republiek. Het verschil tussen augustus 1914 en november 1918 kon nauwelijks groter zijn. Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 was er in het algemeen sprake van grote nationale euforie. Het algehele beeld wordt sterk bepaald door de enthousiaste begroeting van de oorlog door vooral de culturele elite en de jongeren – door de ‘geest van 1914’, die beslist geen mythe is. Er kwam een stortvloed aan oorlogsgedichten op gang en honderdduizenden vrijwilligers, meestal van burgerlijke komaf, meldden zich om hun leven in dienst te stellen van het vaderland. Ook een groot gedeelte van de pers stelde zich loyaal op en onderwierp zich vrijwillig aan de wensen van de regering. Verder steunde niet alleen de protestantse kerk de oorlog zonder reserve, ook de katholieke kerk deelde volop in het oorlogsenthoustiasme. Maar nog belangrijker was in de eerste oorlogsmaanden de opstelling van

blokkade door Engeland, meteen vanaf het begin van de oorlog, werd de voedselsituatie in Duitsland steeds nijpender en kwam het voedsel op de bon. Naar schatting 760.000 mensen zijn aan het thuisfront overleden als gevolg van de honger. Berucht werd de ‘koolrapenwinter’ van 1916/17, waarin de koolraap de zo belangrijke aardappel verving en mensen nog slechts 1000 calorieën per dag binnen kregen. Terwijl de levensstandaard van veruit de meeste mensen in vier jaar tijd dramatisch achteruit ging, was het des te schrijnender dat een veel kleinere groep, afkomstig uit de hoogste klassen, niet of nauwelijks onder de oorlog leed en zich nog steeds veel luxe kon veroorloven. Zo valt te lezen in zogenaamde ‘stemmingsberichten’ die tijdens de oorlog door de overheid werden gemaakt dat in Berlijn ‘juist de betere plaatsen van vermaakgelegenheden reeds dagen van tevoren zijn besteld’.

Oorlogswinter

Sommige mensen konden zich deze luxe veroorloven doordat ze van de oorlog profiteerden en soms zelfs enorme winsten maakten. Dat laatste gold uiteraard vooral voor de producenten van wapens en munitie. De winst van Krupp bijvoorbeeld nam toe van 31,6 miljoen Mark in 1913/14 tot 79,7 miljoen Mark in 1916/17, met zo’n 150% dus. En ook Hugo Stinnes, de groot-industrieel uit het Roer-gebied met zijn enorme productie van granaten en andere munitie, kwam economisch zeer sterk uit de oorlog tevoorschijn en was in 1924 met 600.000 werknemers zelfs de grootste werkgever ter wereld. Overigens is het kenmerkend voor de politieke gezindheid van lieden als Stinnes dat hij, als vertrouwenspersoon van een deel van de Westduitse industrie, Ludendorff na de Eerste Wereldoorlog 1,5 miljoen Mark gaf als financiële steun aan de extreem-rechtse organisaties waarvan de ex-legerleider met zijn enorme gezag de spil vormde. De grote industriële ondernemingen werden tijdens de oorlog gesteund en bevoordeeld door de staat, die voorschotten betaalde en langdurige leveringscontracten ondertekende. De legerleiding was totaal gefixeerd op het winnen van de oorlog (‘zege tot iedere prijs’) en trok zich het lot van de gewone man nauwelijks aan.

Tegen deze achtergrond van aan de ene kant toenemende honger en ontbering van de onderste sociale lagen en aan de andere kant buitensporige oorlogswinsten en een staat en militaire elite die weinig oog hadden voor de werkelijke noden van de bevolking, ontwikkelde zich langzaam maar zeker een opstand tegen het keizerrijk. Zeker sinds het voorjaar van 1916 werd de nationale consensus minder en groeide de onvrede over de wil-

De Eerste Wereldoorlog heeft de interne tegenstellingen in Duitsland enorm vergroot.

de sociaal-democraten, die op 4 augustus 1914 in de Rijksdag hun steun gaven aan de kredieten voor deze ‘verdedigingsoorlog’. Dat was bepaald niet vanzelfsprekend en van cruciaal belang voor de eenheid van het thuisfront. Ook de vakbonden verboden vanaf het begin van de oorlog alle stakingen.

In dit beeld van een gesloten thuisfront kwamen echter al snel de nodige barsten. De Eerste Wereldoorlog heeft de interne tegenstellingen in Duitsland enorm vergroot. Op het meest algemene niveau werd de kloof tussen arm en rijk verbreed en werden de klassentegenstellingen op scherp gezet. Er kan weinig twijfel over bestaan dat de arbeiders in Duitsland de zwaarste lasten van de oorlog hebben gedragen en het meest onder de oorlog hebben geleden, zowel aan het oorlogs- als thuisfront. De ‘gewone man’ in Duitsland werd in toenemende mate gekweld door honger en kou. Als gevolg van de vloot-

helminische staat. Het gros van de bevolking wilde na verloop van tijd nog maar één ding, en dat was vrede en een einde aan alle ellende die de oorlog veroorzaakte. Het aantal protest-acties, hongerrellen en stakingen nam sterk toe. De algehele onvrede culmineerde eind januari 1918 in een golf van massa-stakingen. Verspreid over geheel Duitsland staakten één miljoen arbeiders, waarvan 400.000 alleen al in Berlijn – de grootste staking in Duitsland tot dan toe. Belangrijk was dat de eisen niet alleen gericht waren op een betere levensmiddelenvoorziening en hogere lonen, maar ook politiek van aard waren: een vrede zonder annexaties, de democratisering van de Duitse staten, de afschaffing van het Pruisische drie-klasse-kiesrecht, eigen arbeidersvertegenwoordigers bij toekomstige vredesonderhandelingen enzovoorts. Maar het leger riep al snel de noodtoestand uit en alle demonstraties werden verboden. Zo kwamen de al zo vaak geëiste en dringend verlangde politieke hervormingen ook tijdens het laatste oorlogsjaar niet tot stand.

Het uitbreken van de revolutie in november 1918 moet gezien worden tegen de achtergrond van een steeds zinlozer militaire strijd sinds de zomer van 1918 en het volkomen gebrek aan vertrouwen in het politieke en militaire regime, dat op geen enkele wijze tegemoet was gekomen aan de eisen en noden van het grootste deel van de bevolking en de soldaten. De vele binnenlandse problemen die jarenlang op een oplossing hadden gewacht kwamen in november 1918 tot uitdrukking. Door de revolutie, die een einde zou maken aan de monarchie en aan de oorlog, kwam in Duitsland een socialistische regering aan de macht die veel verzet opriep bij de oude conservatieve elite. De geboorte van de Weimar-republiek, temidden van de revolutie en de nederlaag, kon nauwelijks ongelukkiger – en de vele tegenstanders die in het oude keizerrijk nog een prominente positie innamen, hebben van deze misgeboorte dankbaar gebruik gemaakt.

Dolkstootlegende

Binnen deze context moet ook de Dolkstootlegende gezien worden. Deze legende houdt in dat de oorlog niet was verloren door het Duitse leger, dat tot het einde toe dapper zou zijn blijven doorvechten, maar door een uit elkaar vallend thuisfront in de herfst van 1918, toen Duitsland geteisterd werd door agitatie van socialisten, joden en pacifisten die een einde aan de oorlog wilden maken. De term zelf kwam in omloop toen Hindenburg in 1919 tegenover een parlementaire onderzoekscommissie verklaarde dat 'het Duitse leger in de rug was neergestoken'. Deze legende heeft haar

wortels in de Eerste Wereldoorlog zelf, en wel in de groeiende kloof tussen het oorlogs- en thuisfront. Vanaf ongeveer halverwege de oorlog kwamen er steeds meer berichten, bijvoorbeeld in kranten, dat het thuisfront niet voldoende bereid zou zijn om de broodnodige inspanningen voor het oorlogsfront te leveren en te veel bezig zou zijn met zijn eigen 'ongemakken'. Wat, aldus de berichten, was er nog over van de eenheid zoals die had bestaan aan het begin van de oorlog, van de 'geest van 1914'? Ludendorff zou handig van deze stemming

De dolkstootlegende is ontstaan door de groeiende kloof tussen het oorlogs- en het thuisfront.

gebruikmaken. Toen hij eenmaal inzag dat de oorlog definitief verloren was, in de late zomer van 1918, onttrok hij zich aan de verantwoordelijkheid voor het verlies en wentelde hij de schuld af op de 'verraderlijke' krachten aan het thuisfront en op de 'laffe' burger-politici die uiteindelijk de vrede ondertekenden. De Dolkstootlegende had een nauwelijks te overschatten invloed na 1918. Tot en met de val van het Derde Rijk in 1945 zou er steeds opnieuw gerefereerd worden aan de 'november-misdadigers' van 1918, die uit het rijk verwijderd zouden moeten worden om te voorkomen dat Duitsland wederom een nederlaag zou lijden.

Zo kwam Duitsland tot op het bot verdeeld uit de Eerste Wereldoorlog. De oorlog tussen staten werd na november 1918 voortgezet als een soort burgeroorlog. Vanaf het prille begin werd de Weimar-republiek gekenmerkt door een ongekende polarisatie en instabiliteit. Vooral in de eerste jaren, tot eind 1923, was er sprake van veel geweld, van revoluties, van coup pogingen en van moorden en vergeldingsacties. Zo kwamen alleen al in maart 1919 in Berlijn bij straatgevechten meer dan duizend mensen om het leven. Tussen 1919 en 1923 werden



De dolkstootlegende werkte nog lang door, zoals te zien is op deze cartoon uit het jaar 1942. De Joden kregen de schuld van de nederlaag van 1918.



door extreem rechts maar liefst 324 politieke moorden gepleegd, dat wil zeggen eens in de vier dagen. De moorden op de joodse minister van Buitenlandse Zaken Walther Rathenau en op Matthias Erzberger (die de wapenstilstand had ondertekend) zijn daarvan slechts de bekendste voorbeelden. In het naoorlogse München, de stad waarnaar Hitler in november 1918 terugkeerde, komt de polarisatie in de Weimar-republiek als het ware als in een brandpunt samen. Van november 1918 tot en met mei 1919 was hier een revolutionaire Radenregering gevestigd onder leiding van de jood Kurt Eisner, die in februari werd vermoord. Toen in mei 1919 vrijkorpsen op zeer bloedige wijze een einde hadden gemaakt aan

Voor Hitler stond vast dat er nóg een oorlog moest komen, om de Eerste Wereldoorlog te wreken.

de radenrevolutie, waarbij meer dan zeshonderd doden vielen, werd München een bastion van rechts-conservatisme en van volkische bewegingen. De leiders van de Kapp-putsch bijvoorbeeld vonden in Beieren een veilig heenkomen. In 1919 was de *Deutsche Arbeiterpartei* – de voorloper van de NSDAP – slechts één van de circa 73 volkische bewegingen in Duitsland, waarvan er in 1920 alleen al in München vijftien gevestigd waren.

Kortom, de Eerste Wereldoorlog werkte in Duitsland vooral als een splijtzwam. Door de oorlog was de verdeeldheid onder de Duitse bevolking alleen maar vergroot. Het nazisme, met zijn mythe van een *Volks-gemeinschaft* die aan die verdeeldheid en politieke en sociale chaos een einde zou maken, heeft daarvan sterk kunnen profiteren. Daarom is er een belangrijke parallel tussen de boodschap van Hitlers revolutie op 30 januari 1933 en de 'geest van augustus 1914': Duitsland zou eindelijk weer een eenheid worden.

Tot besluit

Wanneer men kijkt naar Duitsland direct na de oorlog, in pakweg 1919 of 1920, dan is dat een fundamenteel ander Duitsland dan direct vóór de oorlog, zeg in 1910. De vier oorlogsjaren hebben Duitsland structureel veranderd. Direct na de oorlog was er sprake van revolutie, politieke chaos, grote armoede en een virulent antisemitisme, en was van meet af aan duidelijk dat de Republiek van Weimar weinig draagvlak had bij de bevolking, laat staan bij de elite. Duitsland kwam verdeelder dan ooit uit de oorlog tevoorschijn en de erfenis van de verloren oorlog woog bijzonder zwaar – nog helemaal

afgezien van de nauwelijks te overschatten invloed van de Vrede van Versailles.

Duitsland vóór de Eerste Wereldoorlog daarentegen liet – ook – ontwikkelingen zien die hoopvol waren en wezen op een samenleving waarin arbeiders in betrekkelijke, welvaart leefden en zich steeds meer met Duitsland identificeerden, waarin burgers zich inzetten voor het 'sociale vraagstuk', waarin sprake was van een grote culturele diversiteit, een bloeiende wetenschap en een rechtsstaat waar men als burger zijn recht kon halen. Maar toen kwam de noodlottige Eerste Wereldoorlog die ontwikkelingen op gang bracht die niemand had kunnen voorzien. De Eerste Wereldoorlog werkte als een *katalysator* van het militarisme, sociaal-darwinisme, het autoritaire en ondemocratische denken en het antisemitisme. Deze krachten werden door de oorlog niet alleen versterkt, maar kregen ook een veel breder draagvlak. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het boek *Wenn ich der Kaiser wär* van Heinrich Class, dat in 1912 verscheen. Dit radicaal-nationalistische en ronduit antisemitische boek van de voorzitter van het *Alldeutscher Verband*, product van één individu, vormde na de Eerste Wereldoorlog het ideologische uitgangspunt van de 'Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund', een antisemitische massa-organisatie van meer dan 200.000 leden. Toen Duitsland eenmaal terecht was gekomen in een oorlog

Dr. Patrick Dassen is universitair docent Algemene Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Dit artikel is sterk gebaseerd op en bevat passages uit twee bijdragen van de auteur aan een boek dat in februari 2008 zal verschijnen bij uitgeverij Bert Bakker:

P. Dassen & P. Groen (red.), Van de barricaden naar de loopgraven. Oorlog en samenleving in Europa 1789-1918.

In deze bundel zijn artikelen opgenomen over o.m. de vier oorlogen die ook in het CSE centraal staan, het Rode Kruis en de verslaggeving over de diverse 19de-eeuwse oorlogen in kranten. Patrick Dassen schreef voor deze bundel de volgende twee artikelen:

'Van levée en masse tot totale oorlog. Oorlog en samenleving van de Franse revolutie tot het einde van de Eerste Wereldoorlog. Een inleiding' (samen met Petra Groen).

'Radicalisering, polarisatie en totale oorlog. De Eerste Wereldoorlog als splijtzwam voor Duitsland'.

die begon als een crisis op de Balkan, kreeg deze strijd een eigen, fatale dynamiek, waarbij militaristische en nationaal-völkische elementen kwamen bovendrijven en meer liberale ontwikkelingen naar de achtergrond werden verdreven. Maar het had ook anders kunnen lopen: de geschiedenis vóór 1914 was open.

Dat geldt uiteraard ook voor de Duitse geschiedenis na 1918. Hier wordt allesbehalve de stelling verdedigd dat '1933' en de Tweede Wereldoorlog rechtstreeks voortvloeiden uit de Eerste Wereldoorlog. Daarvoor is het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit in de Duitse geschiedenis veel te complex. Weimar was niet gedoemd. Toch zijn er goede argumenten om de Eerste en Tweede Wereldoorlog in onderlinge samenhang te zien. In dat verband wordt er de laatste jaren steeds vaker sprake van een (tweede) '30-jarige oorlog'. De periode 1914-1945 wordt door sommige historici in toenemende mate als een eenheid beschouwd: de Eerste Wereldoorlog wordt daarbij voorgesteld als opmaat van en voorbeeld voor de Tweede Wereldoorlog. Bijvoor-

beeld waar het gaat om het toenemende belang van de moderne techniek, de mate en aard van fysiek geweld, de inzet van massale legers en de radicalisering van de strijd. Maar bovenal kan men stellen dat de wortels van Goebbels' totale oorlog in de Eerste Wereldoorlog liggen, zeker wat betreft de les dat de burgerbevolking in het industriële tijdperk steeds meer bij de strijd betrokken zou raken.

De invloed van de Eerste Wereldoorlog op Hitler zelf kan nauwelijks overschat worden. Voor hem stond vast dat er nóg een oorlog moest komen. Duitsland moest zich wreken en de fouten van de Eerste Wereldoorlog mochten niet nóg een keer gemaakt worden. Duitsland moest op een volgende oorlog beter voorbereid zijn en de oorlog moest nóg radicaler en 'totaler' gevoerd worden dan de eerste. Zo eindigden het enthousiasme en optimisme van augustus 1914 in 1945 in een complete nachtmerrie. Europa lag letterlijk en figuurlijk in puin. De 'oercatastrofe' van de twintigste eeuw had zijn werk grondig gedaan.

LAATSTE BERICHT OVER DE SERIE NASCHOLING BIJ U THUIS

Onder alle voorbehoud kan ik de gebruikers van mijn nascholingsboeken mededelen dat de delen 17 en 18 van de in 1992 begonnen serie zo ver gevorderd zijn dat zij uiterlijk 15 december zullen verschijnen.

Naar U bekend is, luidt de titel:

"GOD TREURDE NIET OM DE SLECHTHEID VAN DE MENSEN, OVER HUN DOMHEID WEENDE HIJ"

De ondertitels zijn van:

**Boek I: Politiek-Militaire geschiedenis
van de Franse Revolutie tot en met de
Frans- Duitse Oorlog** Goirle 2007 978-90-
71748-05-9 (paperback) en 978-90-71748-03-5 (geb.)

**Boek II: (Voor)geschiedenis van de Grande
Guerre** Goirle 2007 978-90-71748-04-2
(paperback) en 078-90-71748-06-6 (geb.).

De prijzen zijn niet gewijzigd: paperback 35 Euro, Gebonden 45 Euro.

Verzoek 1: Maak het verschuldigde bedrag pas over NA ontvangst van de boeken

Verzoek 2: Wanneer U op 15 december de boeken nog niet ontvangen heeft, zo bericht mij

Met deze boeken wordt de serie gesloten. Het is jammer maar er zijn krachten die sterker zijn dan mijn wil. In deze twee laatste delen heb ik nog meer dan anders mijn ziel en zaligheid gelegd.

Dat viel samen met het onderwerp en met de wijze waarop de commissie het in de school gebracht heeft. Mijn titel is daarop een correctief, opdat de buitenwereld het vertrouwen in de geschiedenisdocent behoude.

Bestellen (alleen voor degenen die nog niet besteld hebben)

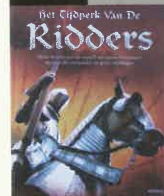
per telefoon 013-5.430-340 **per telefoon** 013-5.430-340 **per brief** C.V.Lafeber, Tilburgseweg 173, 5051 AE Goirle **per e-mail** cvlafeber@hetnet.nl

ZEGT HET VOORT - ZEGT HET VOORT

BOEKEN

Hans Pols

ZOJUIST VERSCHENEN



Het poldermodel is de afgelopen jaren afwisselend verguisd en geprezen, maar altijd was de veronderstelling dat het iets echt Nederlands was, verbonden met de Nederlandse identiteit.

En nu staat het bestaan van die identiteit ter discussie. Hoe zit het dan met het poldermodel? Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), **Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu.** Bert Bakker, € 17,95.

Nijmegen veranderde in de jaren zeventig van de vorige eeuw van de hoofdstad van katholiek Nederland in het linkse bolwerk van het zuiden des lands. Jongeren met frustraties uit hun katholieke opvoeding konden zich er naar hartelust uitleven in allerlei progressieve experimenten. Hans Timmermans, **70's in Nijmegen. Tien kreative aksiejaren.** Vantilt, € 19,90.

Ook in **Het jaren 70 Boek**, van Paul Brood, René Kok e.a., lijkt het of iedereen in die tijd achter een spandoek liep. En dat kan het zicht nog wel eens beperken. Toch gebeurde er nog veel meer in ons land en dat is ook in dit leuke fotoboek met uitsteken-de bijschriften te zien. Waanders, € 14,95.

Nederland veranderde in de negentiende eeuw van een gesloten, in zichzelf gekeerde, agrarische samenleving in een open, dynamische en ge-

industrialiseerde maatschap-pij. In de reeks rond de tien tijdvakken **Kleine geschiede-nis van Nederland** van Ben Speet, **De tijd van burgers en stoommachines.** Waanders, € 17,95.

Hoe kon Duitsland, een van de economisch en cultureel meest ontwikkelde landen ter wereld, zich tijdens de Tweede Wereldoorlog schuldig maken aan genocide op de Europese Joden is een vraag die velen geprobeerd hebben te beantwoorden. Saul Friedländer deed een nieuwe poging en die mag op z'n minst opzienbarend genoemd worden. **Nazi-Duits-land en de Joden.** Nieuw Amsterdam, € 59,95.

Een hoorcollege van acht uur op cd over de verhouding tus-sen wetenschap en godsdienst in onze cultuur. Herman Philipse vangt zijn college aan met de Copernicaanse re-volutie, om onder andere via Galilei, Descartes en Darwin bij godsdienst in onze tijd te eindigen. **Wetenschap versus godsdienst. Een hoorcollege over grote conflicten, van Copernicus tot Dawkins.** Home Academy, € 57,50.

Met de terugkomst van het geloof in het maatschappelijk leven, staat de verhouding tussen godsdienst en het moderne denken weer volop in de belangstelling. Anders dan wel eens is gedacht, was ook in het verleden die rela-tie niet eenduidig. Ernestine van der Wall en Leo Wes-

sels (red.), **Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850.** Vantilt, € 29,95.

Felipe Fernández-Armesto brengt twee grote geschie-denisthema's bij elkaar: enerzijds de verspreiding van de mens over de wereld tienduizenden jaren geleden, anderzijds hoe volken elkaar vanaf de middeleeuwen weer herontdekten. **Hoe de wereld werd ontdekt. Geschiedenis van de ontdekkingstochten.** Spectrum, € 39,95.

De bloeitijd van de Neder-landse maritieme cartografie neemt een aanvang met de eerste moderne zee atlas van Lucas Jansz. Waghenaer uit 1584. Petrus Plancius geeft niet lang daarna voor het eerst kaarten uit van niet-Europese wateren. Daarna volgen kaarten van drie ge-neraties Blaeu. Drie eeuwen zeekaarten uit de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam. Sjoerd de Meer, **Het Zeekaartenboek.** Walburg Pers, € 19,50.

Over het leven van wapens, strijd en toernooien van de middeleeuwse ridder schreef Rachel Firth voor de jeugd **Het tijdperk van de ridders.** Deltas, € 14,95.

Frank Ankersmit bekritiseert de theoretische benadering in de filosofie en de geschied-schrijving in de vorige eeuw, die geen ruimte liet voor de persoonlijke ervaring. Hij

koppelt Huizinga's idee van de historische sensatie aan het besef van de verloren tijd. Een oproep tot een romantische wending in de geschiedschrijving. **De sublieme historische ervaring.** Historische Uitgeverij, € 34,95.

Meer dan twee eeuwen zagen historici de in het Frans geschreven autobiografie van Casimir von Schlippenbach over het hoofd en daarmee een contemporaine beschrijving van een halve eeuw vaderlandse geschiedenis. **'Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe'.** De autobiografie van Casimir graaf von Schlippenbach (1682-1755). Vertaald en bewerkt door Hans Vogel & Marjan Smits. Augustus, € 39,50.

Het permanente berouw van Europa over in verleden begane onrecht in andere delen van de wereld stuurt onze cultuur en politiek in de verkeerde richting. Pascal Brucker schreef een prikkelend boek. **Tirannie van het berouw. Essay van het berouw.** Sun, € 23,90.

David Peach schreef een psychologische thriller die speelt

in de turbulente jaren van Japan direct na de Tweede Wereldoorlog. **Tokyo Zero.** Cargo, € 19,90.

Een grimmige beschrijving van de naoorlogse anarchie in Italianen door de schrijver van Kaputt. Als verbindings-officier van de Amerikanen sloeg hij de chaos, het morele verderf, de zelfvernederen en de broederstrijd van de Italianen gaande. Curzio Malaparte, **De bruid,** Oorlogsdomein nr. 20, De Arbeiderspers, € 27,50.

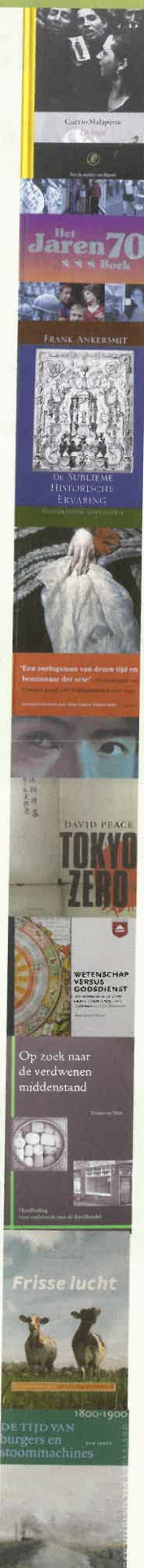
Uit de achterban van de Christen Unie verscheen een bundel met aanbevelingen voor het kabinetsbeleid. Roel Kuiper (e.a.), **Frisse lucht. De Christen Unie en het kabinetsbeleid.** Buyten & Schipperheijn, € 16,90.

Planten staan nu in de etalages en het naambordje van een advocaat of notaris laat een andere bestemming zien. Ooit telt ons land duizenden winkels van kleine middenstanders. Voor de geschiedenis van de Nederlandse middenstand in de negentiende en twintigste eeuw verscheen nu een inleiding. Thimo de Nijs, **Op zoek naar de verdwe-**

nen middenstand. Handleiding voor onderzoek naar de detailhandel. Verloren, € 11,00.

In de jonge steden van Noordwest-Europa verscheen een nieuw type vrouw: de stadskluizenares. Deze vrouwen trokken zich terug in kluizen aan de zijkant van een stadskerk, maar hielden contact met de stadsbevolking binnen in de kerk of via raampjes aan de straatkant. Zo konden ze daar de informele pendant van de pastoor worden Anneke B. Mulder-Bakker, **Verborgene Vrouwen. Kluizenaresen in de middeleeuwse stad.** Verloren, € 19,00.

Al in 1896 wil een leerling van de dan bijna zeventigjarige Pierre Cuypers leven en werk van zijn leermeester te boek stellen. Zijn zoon Joseph twijfelt echter. Is er wel iemand 'die taai genoeg is om de honderden omstandigheden na te pluizen waardoor de jonge architect te Roermond is geworden Dr. Cuypers in 't Rijksmuseum?' In opdracht van het Cuypersgenootschap verscheen nu toch die biografie. A.J.C. van Leeuwen, **Pierre Cuypers architect.** Waanders, € 36,50.



Playreading bij 'Van het westelijk front geen nieuws'

"Dit boek wil noch een aanklacht noch een bekentenis zijn, het wil alleen een poging wagen, verslag uit te brengen over een generatie die door de oorlog werd vernield, ook wanneer het haar was gelukt aan de granaten te ontkomen."

Janneke Riksen is als vakdidacticus geschiedenis verbonden aan het Onderwijscentrum van de VU.

Met deze woorden begint de wereldbekende roman *Van het westelijk front geen nieuws* van de schrijver Erich Maria Remarque. Dit boek uit 1929 beschrijft de verschrikkingen en de zinloosheid van de loopgraven in de Eerste Wereldoorlog. Aan de hand van de ervaringen van een groep jongens wordt zichtbaar en voelbaar hoezeer de oorlog de levens van deze jongens heeft beïnvloed en verwoest. De jongens zijn allen 19 jaar en zitten grotendeels in dezelfde eindexamenklas. Van de roman zijn over de wereld in verschillende vertalingen

meer dan 2,5 miljoen exemplaren verkocht.

In het kader van het eindexamenonderwerp 'Ten oorlog!' kunt u uw leerlingen op een actieve manier kennis laten maken met deze indrukwekkende en in vele opzichten – helaas – nog altijd actuele roman. Speciaal voor het examenonderwerp is de roman in zeven scènes bewerkt. De vraag welke invloed de oorlog heeft op het leven van leeftijdgenoten loopt als een rode draad door de verschillende scènes.

Ervaringen met playreading

Samen met twee klassen havo 5 heb ik scènes uit het materiaal gespeeld. In de ene klas hadden de leerlingen de teksten vooraf niet gelezen. Na afloop gaven veel leerlingen aan dat ze emoties misten bij het voorlezen, en dat het beter zou zijn als de rollen vooraf al gelezen konden worden door de acteurs. De andere klas had de scènes wel van tevoren geoefend. Deze groep kwam zelf met suggesties over attributen als helmen. Dat één van hen een helm van een Spaanse soldaat uit de Tachtigjarige Oorlog op moest, was voor de leerlingen geen enkel probleem. Uiteraard verliep het lezen in de klas waar de leerlingen de scènes hadden voorbereid soepeler dan in de andere klas. Voor de nabespreking maakte dat echter

niet erg veel uit. Leerlingen luisterden goed tijdens het voorlezen, en discussieerden flink met elkaar na afloop van een scène.

De leerlingen waren enthousiast over deze werkvorm. Ze gaven aan dat ze zich goed konden inleven in personen uit de Eerste Wereldoorlog. Ze vinden dat ze op deze manier een beter beeld te krijgen van de oorlog dan wanneer ze alleen maar hun examenkatern zouden lezen. Eén leerling schrijft: 'Je gaat nadenken over die tijd en bedenken wat jij anders zou doen.' De leerlingen vinden het leuk dat ze actief betrokken zijn bij de les, en dat bijna iedereen aan de beurt komt om een rol te lezen. Slotconclusie van een leerling: 'Was erg leuk. Mag best vaker!'

Maartje van der Eem, docent geschiedenis, Hermann Wesselink College, Amstelveen.



Foto's Maartje van der Eem





Onderwerp:

Het leven in de loopgraven in de Eerste Wereldoorlog en de invloed daarvan op het leven van jongeren.

Activiteit:

Leerlingen lezen d.m.v. een rol, een uitgeschreven scène uit de roman *Van het westelijk front geen nieuws* voor. In een meer uitgebreide vorm is het mogelijk met behulp van verandering in stem, beweging en attributen de scènes meer na te spelen.

Tijdsduur:

Varieert afhankelijk van de gekozen vorm van 10 minuten tot meerdere lesuren (zie voor verdere uitleg de instructie)

Doelen:

Leerlingen:

- leven zich in in de situatie in de loopgraven;
- verwerven inzicht in de wijze waarop oorlog voeren het leven van jonge mensen kan beïnvloeden;
- maken op een actieve manier kennis met een wereldberoemde roman over bovenstaand thema;
- kunnen hun visie op oorlogvoeren, redenen en doelen om in het leger te gaan en de gevolgen van oorlog op het (dagelijks) leven van jongeren toen en nu verwoorden.

Beginsituatie:

Deze playreading is ontwikkeld bij het examenonderwerp 2008 en 2009 'Ten Oorlog'. Maar dit materiaal is ook heel goed bruikbaar in de ander leerjaren waar de behandeling van de Eerste Wereldoorlog plaatsvindt. Het is aan te raden dat de docent, voordat hij deze werkvorm gaat gebruiken, de roman bij de leerlingen introduceert en de context daarvan schetst. Ook is het mogelijk om uit de speelfilm *All Quiet on the Western Front* de eerste vijf minuten te laten zien.

Voorbereiden:

Docent:

- stelt video/dvd apparatuur in op openingsscène;
- kopieert van de te behandelende scènes evenveel

exemplaren als er rollen zijn. In elk exemplaar markeert hij met een highlighter de desbetreffende rol, zodat het voor de leerling meteen duidelijk is welke tekst hij moet voorlezen;

- zet persoonsnamen/rollen met grote letters op het bord of op een a-vier. Leerlingen die deze persoon voorlezen/spelen gaan bij de naam staan, zodat het voor de medeleerlingen in de klas duidelijk is wie wie is;
- kiest een vraag uit ter nabespreking (zie blad 'Suggesties voor nabespreking voor de docent').

Instructie:

Wat gaan we doen?

Leerlingen lezen voor of spelen na de uitgeschreven scènes uit de roman *Van het westelijk front geen nieuws* van Erich Maria Remarque.

Vervolgens vindt er per scène aan de hand van vragen een nabespreking plaats rond het centrale thema uit de scène.

Hoe gaan we het doen?

Er zijn verschillende mogelijkheden voor deze werkvorm, afhankelijk van de doelen, de tijdsduur en de klas. Globaal is er een driedeling aan te geven:

Optie A:

Als instap:

Bij de lessen over de Eerste Wereldoorlog kunnen steeds een of twee scènes als introductie aan het begin van de les worden voorgelezen of gespeeld. Welke scènes wanneer aan bod komen is afhankelijk van het thema dat in de les behandeld wordt; De nummering van de scènes is chronologisch. Deze optie neemt tien a vijftien minuten in beslag.

Optie B:

Als afsluiting:

De opzet van instap kan ook gekozen worden als afsluiting van de thema's.

Scène 1: Jullie gaan toch mee?*

(1 rol: Paul Bäumer)

Paul Bäumer:

Kantorek was onze klassenleraar, een strenge, kleine man met een grijze pandjesjas en een gezicht als een spitsmuis. ... Kantorek had bij de gymnastieklessen zo lang op ons ingepraat tot onze klas onder zijn aanvoering als een man naar het districtbureau marcheerde om zich vrijwillig aan te melden. Ik zie hem nog voor me, zoals hij ons met fonkelende ogen door zijn brillenglazen aankeek en met geëmotioneerde stem vroeg: "Jullie gaan toch mee, vrienden?" ... Een van ons aarzelde trouwens, hij wilde eigenlijk niet. Dat was Josef Behm, een vriendelijke jongen. Maar hij liet zich overhalen; anders zou hij zich vast onmogelijk hebben gemaakt. Misschien waren er wel meer, die er zo over dachten als hij, maar niemand kon zich met goed fatsoen afzijdig houden, want in die dagen namen zelfs onze ouders het woord 'laf' snel in de mond. De mensen hadden er geen idee van wat hun te wachten stond. ... Het was eigenaardig, dat Behm een van de eersten was, die sneuvelde. Hij kreeg bij een stormaanval een

schot in zijn ogen en we lieten hem voor dood liggen. Meenemen konden we hem niet, omdat we hals over kop terug moesten. In de namiddag hoorden we hem plotseling roepen en zagen hem tussen de linies rondkruipen. Hij was alleen bewusteloos geweest. Omdat hij niets kon zien en gek was van de pijn, bekommerde hij zich niet om dekking en werd van de overkant neergeschoten, voordat iemand van ons er op af kon gaan om hem te halen.

*p.13-14

Suggestie nabespreking voor de docent:

- Wie was er verantwoordelijk voor de dood van Joseph Behm? Was dat zijn klassenleraar, zijn ouders, vrienden, de schutter of hijzelf? Licht je antwoord toe.
- Zou jij meegaan? Zou jij je laten overhalen of zou je proberen je te onttrekken?
- Begrijp je dat ouders wilden dat hun zoon naar het front ging? Licht toe.

Scène 4: De oorlog heeft ons voor alles verpest*

(3 rollen: Friedrich Müller, Albert Kropp, Paul Bäumer)

Müller: Als je nou echt naar huis kon, Albert, wat zou je dan doen?

Albert: Met hoeveel man zaten we eigenlijk in onze klas? Van de twintig zijn er zeven dood, vier gewond en een zit er in een inrichting. Er zijn er dus nog hooguit twaalf over.

Müller: (bedrukt) Ik zou wel eens willen weten, wat er van ons terecht komt, als de oorlog voorbij is en we weer thuis zijn.

Albert: (schouderophalend) Ik weet het niet. Als we eerst maar zover zijn, dan merken we het wel.

Paul Bäumer: Wat zou je dan moeten doen?

Albert: (vermoeid) Ik heb nergens zin in. Op een dag ga je toch dood en wat heb je er dan aan? Ik geloof trouwens niet, dat we ooit nog uit de oorlog komen.

Paul Bäumer: Albert, als het ooit werkelijkheid werd, dan zou ik iets onvoorstelbaars willen doen, dat idee spookt maar door mijn hoofd. Iets wat het de moeite waard maakt dat we hier in de ellende hebben gezeten. Ik kan alleen niets bedenken. Alle mogelijkheden die ik zie, dat hele gedoe met een baan, en studeren en salaris en zo, daar walg ik van, want dat was vroeger ook allemaal zo en dat staat me tegen. Maar ik kan niets bedenken – helemaal niets.

Albert: Het zal voor ons allemaal heel moeilijk worden. Ik vraag me af of ze zich daar thuis geen zorgen

over maken. Twee jaar schieten en met handgranaten gooien – dat kun je achteraf toch niet uittrekken als een vuile sok... -

Paul Bäumer: Zo vergaat het iedereen. Niet alleen ons hier, maar overal, iedereen die in dezelfde situatie verkeert, de een misschien wat meer, de ander wat minder. Dat is het gemeenschappelijk lot van onze generatie.

Albert: De oorlog heeft ons voor alles verpest.

Paul Bäumer: Je hebt gelijk. Wij zijn niet jong meer. Wij willen de wereld niet meer stormenderhand veroveren. We zijn op de vlucht. We vluchten voor onszelf. Voor ons leven. We waren achttien en begonnen net van de wereld en het leven te houden, maar we moesten op datzelfde leven schieten. De eerste granaat die insloeg, trof ons in ons hart. We zijn afgesneden van elke creativiteit, elke aspiratie, elke vooruitgang. We geloven daar niet meer in; wij geloven alleen in oorlog.

* p.68-69 (62)(64)(65)

Suggestie nabespreking voor de docent:

- Waarom heeft de oorlog deze jongens, in hun visie, ze voor alles ongeschikt gemaakt? Deel je die visie? Licht toe.

Om al het materiaal digitaal te ontvangen kunt u een mail sturen naar j.riksen@ond.vu.nl. o.v.v. Playreading Westelijk front. Zij stuurt u het materiaal dan gratis toe. U ontvangt dan de uitwerking van de zeven scènes, de suggesties voor nabespreking en de lesopzet.

AUKE VAN DER WOUDE, *EEN NIEUWE WERELD*.

(BERT BAKKER: AMSTERDAM 2006) 464 BLZ., PRIJS € 29,95.

Ondertitel van dit boek is *Het ontstaan van het moderne Nederland* en het vormt deel twee van een studie naar het negentiende-eeuwse Nederland. Deel 1, *Het lege land, de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (uit 1987) beschrijft de eerste helft van de negentiende eeuw. Van der Woud is geen doorsnee historicus die zich bezighoudt met politieke geschiedenis. Hij is hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis in Groningen met een grote belangstelling voor techniek en de invloed daarvan op stedenbouw en landschap.

Een nieuwe wereld is opgebouwd uit drie delen, 'Macht over tijd en ruimte', 'Normaal denken' en 'Netwerken'. In elk deel wordt een aspect van de modernisering van Nederland onderzocht. Het eerste hoofdstuk gaat over spoorwegen, stoomschepen en 'elektrische berichten' (de ontwikkeling van het telegraafverkeer), daarna komt de energievoorziening (steenkool, later elektriciteit) aan bod wat leidt tot macht over tijd en ruimte en een nieuwe cultuur bepaalt - en daarmee de basis legt voor het tweede deel, 'Normaal denken'. Hierin beschrijft Van der Woud hoe de Nederlandse technische wetenschap in het begin van de negentiende eeuw nogal

achterop was geraakt bij het buitenland. Sommige gegevens daarover zijn niet eenduidig te interpreteren. Het aantal stoommachines in Nederland is relatief klein, maar het aantal windmolens (tot diep in de negentiende eeuw gebruikt voor beheersing van de waterstanden in de polders) was erg groot - dat maakte investering in dure stoommachines niet rendabel. Maar er wordt een enorme inhaalslag gemaakt, op allerlei terreinen: wiskunde, natuurkunde, cartografie en landmeting, aansluiting op moderne tijdrekening. Dit mondt uit in bestuurlijke vernieuwing, waarvoor Thorbecke in 1848 de politiek voorwaarden schiep en die door de voortschrijdende techniek kon worden ingevuld. Uiteraard vergeet Van der Woud hierbij de vernieuwing van de waterstaat niet. Het derde deel, Netwerken, bespreekt de infrastructuur van de rivieren en waterwegen (onder andere de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal 'Suez in de duinen'), spoorwegen (de spoorwegwet van 1860 voor het hoofdnet) en lokaal-spoorwegen. Een aansluitend hoofdstuk beschrijft het reizen, het 'verlangen naar snelle massamobiliteit (...) als kenmerk van de westerse beschaving'. Verharde wegen, voetpaden,

maar ook de (paarden)tram, fietsen en auto's vormen samen de nieuwe beschaving. Dit klinkt allemaal nogal abstract, maar zo is het boek niet geschreven. Van der Woud baseert zich op een overdaad aan bronnen. Gebruikelijke zoals Huizinga, maar ook ongebruikelijke, zoals de tijdschriften van de verschillende beroepsverenigingen die zich met het landschap bezighielden: *Bouwkundige Bijdragen* (het blad van architecten en aannemers), *Hel Gas* (het orgaan voor directeuren van gasbedrijven) *De Opmerker* (weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen) om maar een enkele te noemen. Ook bekendere tijdschriften als *De Ingenieur*, *Eigen Haard* en *De Economist* zijn door hem (en zijn studenten, dit moet een enorme klus geweest zijn) geraadpleegd. Het gaat Van der Woud om 'negentiende-eeuwse ideeën over het beheersen en dienstbaar maken van de natuur' en daarvoor zijn dit soort tijdschriften een goede bron. Door de vele citaten en goed gekozen illustraties is dit een uiterst leesbaar boek geworden. Niet voor één avondje, maar wel om regelmatig in te kijken.

Stefan Boom



H.L. WESSELING, *FRANKRIJK IN OORLOG, 1870-1962. DE MEEST DRAMATISCHE EEUW UIT DE FRANSE GESCHIEDENIS*.
(BERT BAKKER: AMSTERDAM, 2006) 352 BLZ., PRIJS € 29,95.

De Duitsers hadden de naam het te doen, maar in werkelijkheid waren het de Fransen die het tussen 1870 en 1962

vrijwel onafgebroken deden: oorlogvoeren. De Frans-Duitse oorlog, de kolonisatieoorlogen in Afrika en Azië, de Eerste

Wereldoorlog, de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatieoorlogen in Vietnam en Algerije: bijna honderd jaar



oorlog. En uitgezonderd de oorlog op het Afrikaanse en Aziatische continent in de negentiende eeuw, waren ze voor de Fransen weinig succesvol. Want zelfs de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog kan niet volledig op het Franse conto geschreven worden. En dat geldt natuurlijk helemaal voor het verlies van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog, ondanks alle pogingen van De Gaulle zichzelf en zijn volk als overwinnaars te etaleren. In zijn optiek had Frankrijk in 1940 slechts een slag verloren, Het was slecht voorbereid geweest en had weinig steun

van de Britten gehad. Maar het had doorgevochten: onder zijn leiding vanuit Londen en in de ondergrondse. Vichy had nooit bestaan. De Fransen hadden zich met behulp van de Amerikanen en Britten zelf bevrijd. De werkelijkheid, op het slagveld en in de harten van de Fransen –de overgrote meerderheid steunde Pétain en niet de muitende generaal- was geheel anders.

Het meest tragisch waren de dekolonisatie oorlogen na 1945. In totaal verloren ruim 110.000 militairen aan Franse kant in deze oorlogen het leven. Dat is bijna de helft van alle Franse verliezen in de Tweede Wereldoorlog. Volledig zinloos geofferd voor een volledig zinloos doel: het herstel en behoud van de positie van Frankrijk in de wereld. Maar Frankrijk kon allang geen hoofdrolspeler meer zijn, het kon alleen nog maar zelfstandig optreden op het zijtoneel. En zelfs dat ook nog niet altijd, zoals het verloop van de oorlog in Vietnam en de Suez-crisis - overigens niet door Wesseling genoemd - aantoonde. Het hoofdtonel werd na 1945

beheerst door twee andere spelers. En een daarvan, Rusland, was van natuurlijke bondgenoot tegen aartsrivaal Duitsland nu zelf een bedreiging geworden. En daarmee schiep de Koude Oorlog de voorwaarden voor de Frans-Duitse verzoening. Maar volgens Wesseling had de Franse diplomatie in de naoorlogse jaren grote moeite met deze nieuwe omstandigheden.

Nee, de enige echte succesvolle oorlogen van Frankrijk waren de kolonisatieoorlogen in Afrika en Azië geweest. Die oorlogen, tegen een decor van woestijnen en tropische wouden, leverden het bewijs voor het Franse leger en het Franse volk, geschokt als zij waren door de nederlaag van 1870, dat Frankrijk nog steeds meetelde in de wereld. De Franse militaire doctrine uit de Eerste Wereldoorlog, *offensive à outrance*, stamde regelrecht uit die oorlogen. Maar de werkelijkheid van Europa, zoals Wesseling terecht opmerkte, bleek toch anders dan die van de wereld overzee.

Hans Pols

JEREMY BLACK, *DE ZEVENTIG GROOTSTE VELDSLAGEN ALLER TIJDEN*.

(UITGEVERIJ THOTH: BUSSUM, 2005) 304 BLZ., PRIJS € 32,50.

De zeventig grootste veldslagen aller tijden bevat werk van 26 specialisten militaire geschiedenis over veldslagen vanaf de vijfde eeuw voor Christus tot de inval van de VS in Irak. Het is een groot stevig gebonden boek met veel afbeeldingen en per veldslag een heldere duidelijke tekst. Gemiddeld wordt vijf pagina's aan één veldslag

of zeeslag besteed, inclusief twee pagina's afbeeldingen, kaarten en overzichten van de troepenformaties. De beschrijving is vooral informatief en stapsgewijs wordt het verloop van de slag besproken. Naast de troepenaantallen wordt ook ingegaan op het materieel. De keuze van de veldslagen was afhankelijk van de beschikbaar-

heid van informatie en of de slagen van invloed zijn geweest op de manier van oorlogsvoeren. De Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 wordt bijvoorbeeld niet behandeld. Bij het doorlezen van de bundel bekruipt je vooral het gevoel dat veel veldslagen ook wel eens heel anders hadden kunnen aflopen als bijvoor-

beeld het weer was omgeslagen of als er een andere generaal aan het hoofd had gestaan. Veldslagen in verband met het centraal examenonderwerp: *Jemappes*: 6 november 1792 bij Bergen in het huidige België en onderdeel van de Franse Coalitieoorlogen. Dit was de eerste veldslag in Europa waar bij een leger van beroepsmilitairen werd verslagen door een troepenmacht van gewapende burgers. Het Franse Armée du Nord, een mengseltje van vroegere soldaten van het Franse koninkrijk en vrijwilligers, bestaande uit 38.000 man versloeg het Oostenrijkse leger, bestaande uit 13.200 man. Gevolg van de slag was dat de Franse Nationale Conventie 'broederlijke steun aan ieder volk dat zijn vrijheid wil verkrijgen' beloofde. *Trafalgar*: 21 oktober 1805 een zeeslag voor de kust van Zuid-Spanje. De Britse vice-admiraal Horatio Nelson verslaat met 21.456 man de Frans-Spaanse geallieerde vloot van ca. 15.000 man onder leiding van admiraal Villeneuve. De nederlaag had tot gevolg dat Napoleon's opmars naar het westen tijdelijk stagneerde en de Fransen niet nogmaals een zeeslag tegen de Britten aandurfden. *Leipzig*: 14 - 19 oktober 1813 in het oosten van Duitsland. Bij de zogenaamde 'Volkerenslag' werden de Franse troepen uit Duitsland verdreven. Deze slag vormde het begin van de ineenstorting van het Napoleontische rijk. *Waterloo*: 18 juni 1815 in het hedendaagse België. De slag bij Waterloo vormde het dramatisch hoogtepunt

van de coalitieoorlogen die in totaal 23 jaar hadden geduurd. De slag betekende het einde van de heerschappij van Napoleon Bonaparte en de Franse wens om Europa te overheersen. *Inkerman*: 5 november 1854 in de Krim, Oekraïne. Een treffen tussen 16.000 Brits-Franse troepen die door 35.000 Russen werden aangevallen en eindigde met zware verliezen aan beide kanten. Uiteindelijk lukte het de Fransen en Britten de Russische invloed rond de Zwarte Zee terug te dringen. Het Russische leger bleek niet meer onoverwinnelijk. De Krimoorlog was de eerste oorlog waarvan foto's werden gemaakt. *Sadowa*: 3 juli 1866, Sadowa in de hedendaagse Tsjechische Republiek. De Pruisen halen onder leiding van Von Moltke - die de spoorwegen gebruikte om het leger te verplaatsen - een overwinning op de Oostenrijkers en de Saksen aangevoerd door Von Benedek. Gevolg was dat Oostenrijk zich terug moest trekken uit alle Duitse aangelegenheden en zich meer op Midden en Oost-Europa ging richten. Alle gebieden ten noorden van de Main kwamen in Pruisische handen. *Tannenberg*: 25 - 30 augustus 1914 in Oost-Pruisen, het huidige Polen. Een treffen tussen 200.000 man Duitse strijdkrachten en 150.000 Russische soldaten. De overwinning vormde het begin van een koers die Ludendorff en Von Hindenburg tot de machtigste mannen van Duitsland zouden maken. De kans op een Russische invasie

in Duitsland was voorlopig verkeken.

Jutland: 31 mei - 1 juni 1916 bij het Skagerrak, Denemarken. Een zeeslag tussen Britten en Duitsers, waarbij de Duitsers meer schade toebrachten aan de Britten dan andersom, terwijl de Britten op tactisch gebied beter opereerden. De Duitse schepen bleken vooral beter gebouwd dan de Britse. *Verdun*: 21 februari - half december 1916 in Lotharingen, Frankrijk. Een treffen tussen 500.000 Franse strijdkrachten en een miljoen Duitse strijdkrachten. Aanvankelijk rukten de Duitsers op maar ze werden later weer teruggeslagen. Door de winter en uitputting kwam er een einde aan de strijd. *Het westelijk front*: maart - november 1918 bij Amiens, Noordost-Frankrijk. Een verrassingsaanval door de geallieerden op de Duitse troepen die door de geallieerden gewonnen werd door de enorme overmacht aan materieel en manschappen. Deze slag had een wapenstilstand en het einde van de Eerste Wereldoorlog tot gevolg.

De specialisten militaire geschiedenis die een bijdrage aan de bundel hebben geleverd doceren over het algemeen aan Amerikaanse en Engelse universiteiten. Jeremy Black, de samensteller, is hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Exeter in Engeland. Daarnaast geeft hij onder andere ook les aan de militaire academie West Point in de VS.

Joke Noordstrand



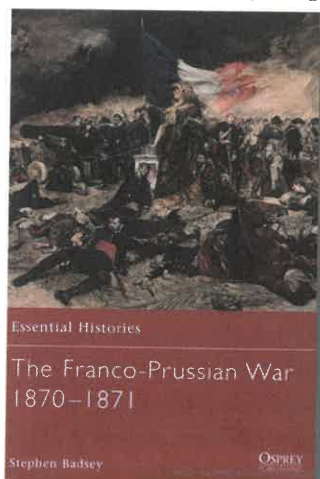
JOHN SWEETMAN, *THE CRIMEAN WAR*.

(OSPREY: OXFORD, 2001) 96 BLZ., PRIJS € 15,99

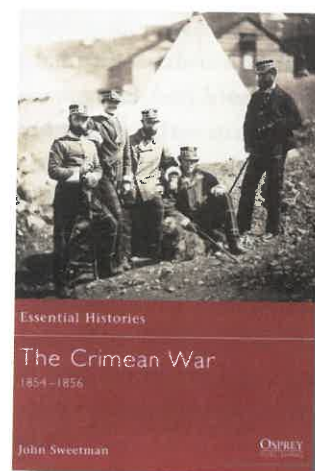
STEPHEN BADSEY, *THE FRANCO-PRUSSIAN WAR 1870-1871*.

(OSPREY: OXFORD) 2003, 96 BLZ., PRIJS € 15,99.

Recente literatuur over de Krimoorlog of de Frans-Duitse oorlog van 1870 – 1871 ligt niet voor het oprapen. In de serie *Essential History* van *Osprey Publishing Company* worden beschrijvingen van afzonderlijke oorlogen gepubliceerd, waarbij oorzaken, hoofdrolspelers, oorlogvoering en oorlogvoerenden en de invloed van het conflict op de wereld aan de orde komen. De boeken uit deze serie zijn uniform opgezet rond de volgende hoofdstukken: inleiding, chronologie, achtergronden van de oorlog, oorlogvoerende partijen, het uitbreken van de oorlog, de strijd zelf, portret van een soldaat, de wereld rond de oorlog, portret van een burger, hoe de oorlog tot een einde kwam, gevolgen en conclusies, een literatuurlijst en een index. Omdat de serie steeds dezelfde hoofdstukindeling hanteert, en je niet eindeloos meesleept op het slagveld, wordt het vergelijken van oorlogen vergemakkelijkt. Beide boeken sluiten naadloos aan bij de stofomschrijving en in ruim negentig bladzijden ge-



ven zij nascholing in de gemakkelijke stoel. Sweetman is dé Krimoorlogspecialist die, in het brede perspectief dat de stofomschrijving beoogt, in een heldere stijl een goed te volgen verhaal van de facetten van deze strijd geeft: politiek, cultureel, militair, sociaal en economisch. De kaarten (in kleur) geven daarbij goede ondersteuning en inzicht op het beperkte terrein waarop de oorlog zich afspeelde. Vooral de kaart van Sebastopol maakt veel duidelijk. In het hoofdstuk portret van een burger, onder de titel *Women at war*, nu eens niet de bekende wetenswaardigheden rond Florence Nigthingale of Mary Seacole, maar de belevenissen van een vrouw uit het volk, die haar soldaat nareisde, en van een jonge officersvrouw, die hetzelfde deed. In beide beschrijvingen wordt de enorme kloof die er in de maatschappij tussen hen gaapte duidelijk, maar ook hun totaal verschillende belevenissen tijdens deze oorlog. Zo staat het boekje vol bruikbare details - met de nadruk op bruikbare - die het lesgeven in geschiedenis zo leuk maken. In het hoofdstuk gevolgen en conclusies trekt Sweetman de lijnen door tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Bij Badsey zie je in het aantal gebruikte kaarten (in kleur) al dat de Frans-Duitse oorlog zich op een veel groter terrein afspeelde en dat in vergelijking met de Krimoorlog de vooruitgang in de wapentechniek groter leed berokkende dan voorheen, maar dat de zorg voor de gewonden



en zieken nu geïnstitutionaliseerd was. In het hoofdstuk portret van een burger is Archibald Forbes, journalist, oorlogscorrespondent, onderwerp van beschouwing. Zet hem naast Russell uit de Krimoorlog en u hebt prachtig vergelijkingsmateriaal. Ook Badsey geeft in zijn beschrijving van deze strijd zeer bruikbare details, waaronder de ontwikkelingen in het oorlogsrecht en de toepassingen daarvan, de verschillen in bevelvoering aan beide zijden, evenals de rol van de spoorwegen. Ons wordt niet alleen een blik gegund in de militaire, maar ook in de culturele en de mentale aspecten van de strijd. Badsey sluit het boek in het laatste hoofdstuk af met de Frans-Duitse oorlog in de geschiedenis en trekt de lijnen daarbij door naar vandaag. Beide boekjes hebben een prettige bladspiegel en talloze goed gekozen illustraties in zwart-wit en kleur, kaarten die een goed inzicht geven in en op de slagvelden, en verhalen, leuke details en anekdotes - voor zover je bij het onderwerp oorlog van 'leuke' kunt spreken - die uitstekend in de les gebruikt kunnen worden.

Henk van Duijsen

JAN VAN OUDHEUSDEN, *DE EERSTE WERELDOORLOG IN EEN NOTENDOP*
(BERT BAKKER: (AMSTERDAM, 2007), 201 BLZ., PRIJS € 12,50.

Na eerdere 'notendoppen' van Jan van Oudheusden over de wereldgeschiedenis, het Mid-den-Oosten en de Verenigde Staten verschijnt er nu een compacte introductie op de Eerste Wereldoorlog. Om met de deur in huis te vallen: het is een uiterst leesbaar, informatief en helder verhaal over deze zeer complexe en ingrijpende gebeurtenis aan het begin van de twintigste eeuw. En dat is een prestatie, omdat door het notendop-concept het gevaar van een dorre opsomming van personen, gebeurtenissen en feiten aanwezig is.

In acht hoofdstukken wordt een chronologisch opgebouwd verhaal gepresenteerd. Elk hoofdstuk bestaat uit een serie korte thematische paragrafen. Eerst komen de aanleiding, oorzaken en het diplomatieke spel voorafgaand aan de oorlog aan bod. Daarna worden de politiek-militaire gebeurtenissen van elk van de oorlogsjaren apart behandeld. Vervolgens komen de vredesregelingen van 1919 en de daarmee samenhangende geografische- en politiek-militaire consequenties aan bod. Een prettige toevoeging is het laatste hoofdstuk over Nederland en België tijdens de 'Groote Oorlog'. Want hoewel het fortuinlijke Nederland niet betrokken werd bij het oorlogsgeweld, heeft het handhaven van de neutraliteit temidden van de strijdende partijen flinke gevolgen gehad voor ons land. De auteur weet met een uitgebalanceerde mix van grote lijnen, interessante details en treffende citaten een prettig

leesbaar boek te schrijven. Zo zorgt de openingsscène, waarin de moord op aartshertog Franz-Ferdinand van nabij wordt beschreven, voor een pakkend begin.

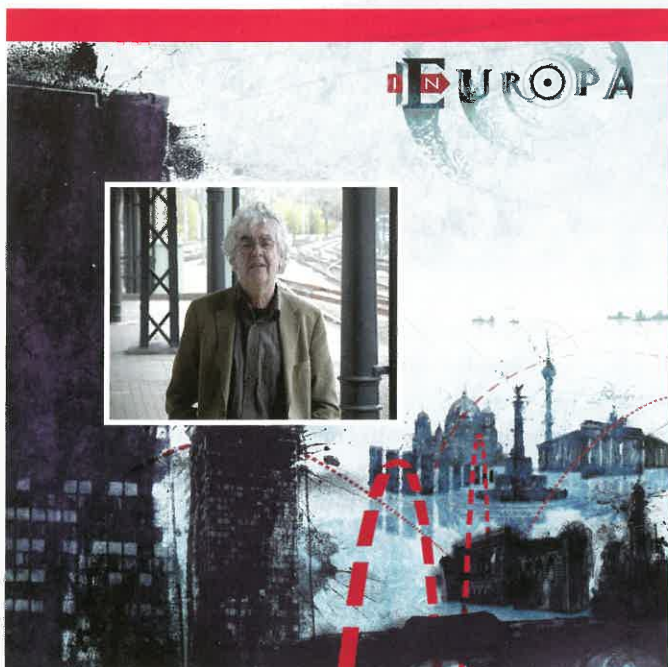
Wat mij betreft had elk hoofdstuk zo'n beschrijvende scène mogen bevatten. Interessante details over personen, gebeurtenissen of bijvoorbeeld wapentuig geven kleur aan grote lijnen. Veel treffende citaten komen uit bekende oorlogsliteratuur: dagboeken, gedichten en memoires. Jan van Oudheusden slaagt er in om in dit compacte overzichtswerk nog enkele recente historische inzichten te verwerken. Als voorbeeld noem ik de waardering die Douglas Haig wel of niet verdient voor zijn gevoerde militaire beleid en de stellige constatering dat er wel degelijk sprake was van een Armeense genocide in 1915. Toch zijn er ook enkele kanttekeningen te maken bij het boek. Hoewel vlot geschreven hanteert de auteur een enkele keer taalgebruik dat niet in overeenstemming lijkt met het tijdsbeeld: ...rondlopend als zombies, ...destroyers van de Hochseeflotte, ...de killings fields werden geopend... Het boek kan enkele aanvullingen gebruiken: bij de Somme (1916) vochten niet alleen Ieren uit Ulster, ook uit de rest van Ierland kwamen soldaten, zoals de 10^e en 16^e (Ierse) Divisie. De tweestrijd tussen de politicus Lloyd George en de militair Haig, zo treffend beschreven door Koen Koch, blijft onderbelicht. Bij het beschrijven van de sporen en de verwer-

king van de oorlog in hoofdstuk 7 valt op dat de auteur zich voornamelijk op West-Europa richt. Het voormalige Alpen- en Oostfront komen er bekaaid af. Wellicht dat er in een volgende druk dan ook meer aandacht komt voor de geselecteerde websites, oorlogsromans en historische literatuur over die regio's. Het grootste gemis van het boek lijkt mij echter het beperkte aantal kaarten dat de tekst ondersteunt. Twee kaarten van het Westfront, één van het Oostfront en een mini-kaartje van het Alpenfront. Zeker voor 'beginners' is dit beslist te weinig om zicht te houden op alle beschreven gebeurtenissen. Elk oorlogsjaar en elk oorlogsfront verdient een eigen kaart; ook mag een kaart van het opnieuw ingedeelde Europa na Versailles niet ontbreken.

De Eerste Wereldoorlog in een notendop is een prima vertrekpunt voor de groeiende groep belangstellenden. Daarnaast is het voor docenten een waardevolle inspiratiebron bij de voorbereiding op het naderend eindexamenonderwerp Ten Oorlog!

Huub Oattes





IN EUROPA

Voor iedereen die het gemist heeft. De laatste afleveringen van In Europa! In het voetspoor van Geert Mak reist de VPRO in 35 afleveringen door het Europa van de vorige eeuw. Per aflevering staat een locatie en een jaar centraal: Van Madrid 1937 tot Stalingrad 1943, van Ieper 1915 tot Budapest 1956.

Geen droge geschiedenisles, maar de meeslepende

verhalen van ooggetuigen en direct betrokkenen voor wie de geschiedenis vaak nog actueel is. In Europa geeft ze een gezicht: slachtoffers, daders, politici die beter hadden kunnen weten, dromers, opportunisten en natuurlijk die grote massa mensen die het allemaal overkwam voordat ze er erg in hadden. Iedere zondag te zien vanaf 21.10 uur op Ned 2.

www.ineuropa.nl

GESCHIEDENISDAG VOOR VMBO-DOCENTEN

Zet deze datum vast in uw agenda! Op 17 april 2008 organiseert de VGN in samenwerking met Anno een dag voor docenten geschiedenis in het vmbo. De dag begint om 10.00 uur in Stadscafé de Observant in Amersfoort. Het ochtendprogramma staat in het teken van de canon en 'Het verhaal in de geschiedenisles'. Ervaringsdeskundigen

zullen diverse workshops verzorgen. Het is de bedoeling dat elke docent met praktisch lesmateriaal huiswaarts keert. Na de lunch bent u uitgenodigd om de slotmanifestatie van Anno's prijsvraag 'Les van het Jaar' bij te wonen. In theater de Flint in Amersfoort strijden de beste vijf klassen tegen elkaar. Meer informatie volgt in Kleio 1.

www.lesvanhetjaar.nl

SCHIETPARTIJ RAF IN OSDORP HERDACHT

Dertig jaar na dato blikte de interactieve geschiedeniskaart www.plaatsvanherinnering.nl terug op het RAF-geweld dat zich in 1977 afspeelde in Amsterdam-Osdorp. Politiecommissaris Herman van Hoogen, destijds slachtoffer van de schietpartij, keert terug naar de plek van het vuurgevecht en vertelt er over zijn latere

verzoening met de voormalige terroristen. Op www.plaatsvanherinnering.nl is vanaf vrijdag 9 november een schat aan beeld- en geluidsmateriaal over het RAF-geweld te vinden. Ook kunt u dan op Plaats van Herinnering uw eigen herinneringen aan de RAF in Nederland uploaden.

www.plaatsvanherinnering.nl

DE PRINS EN HET MEISJE

De tweedelige VPRO miniserie *De Prins en het meisje* die op zondag 23 en 30 december wordt uitgezonden gaat over de liefde tussen Mabel Wisse Smit en prins Friso van Oranje. Een liefde die, nog voor ze goed en wel bestaat, op de proef wordt gesteld door de eisen van de buitenwereld.

De gebeurtenissen spelen zich af in de zomer van 2003. Het onderzoek naar de antecedenten van Mabel is in volle

gang, onder meer naar haar vriendschappen met mannen als top-crimineel Klaas Bruinsma en Bosnische politicus Mohammed Sacirbey, die in Amerika gevangen zit op verdenking van het vergokken van ontwikkelingsgeld. In die periode heeft minister-president Balkenende een viertal gesprekken met Friso en Mabel en wordt de druk op het paar om de waarheid te vertellen steeds groter. Tot ze ten slotte zelf niet meer goed weten wat de waarheid is en ze van

de ene onzekerheid in de andere terechtkomen. *De Prins en Het meisje* is op het Nederlands Film Festival bekroond met het Gouden Kalf in de catego-

rie Beste televisiedrama. Tevens ontvingen Fedja van Huêt en Halina Reijn de speciale juryprijs voor hun rollen als Prins Friso en Mabel.



H.O.T.

H.O.T., het Historisch Onderzoeks Team is terug met acht nieuwe afleveringen. H.O.T. is een onderdeel van Willem Wever en wordt gepresenteerd door Raymi Sambo, bekend van onder meer All Stars

en ZOOP. H.O.T. beantwoordt vanaf 21 oktober iedere zondag om 9.10 uur op Z@pp een interessante, onverwachte of spannende vraag over historische gebeurtenissen.

www.willemwever.nl/hot

PRESIDENTSVERKIEZINGEN 2008

Histoforum heeft een overzicht van de belangrijkste sites over de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2008. Op deze pagina vindt u tevens links naar sites

met informatie over het Amerikaanse kiessysteem en links naar overzichten van Amerikaanse presidenten.

www.digischool.nl/gs/community/vsverkiezingen.htm



WAUW! NEDERLAND IN DE JAREN '70

Tot 27 januari 2008 staan de seventies in het Noordbrabants Museum en op /Geschiedenis TV centraal. Waar de jaren vijftig vooral worden ervaren als een periode van gezelligheid en saamhorigheid, waren de jaren zeventig een tijd waarin de maatschappij fragmenteerde in uiteenlopende 'culturen' die vaak ver van elkaar af stonden. Het was een tijd waarin veel gebeurde en die

zijn stempel drukte op de daarop volgende decennia. Een tijd ook waaraan vele mensen herinneringen bewaren omdat het de jaren waren waarin zij opgroeiden. WAUW! biedt bezoekers de mogelijkheid hun oordeel over deze periode te vormen, te herzien of aan te scherpen. De programma's die /Geschiedenis TV gedurende de periode van de tentoonstelling programmeert helpen daarbij.

www.geschiedenistv.nl

WEBSITES

HISTOFORUM

Veel informatie over het vak geschiedenis en de toepassing van ICT om geschiedenis voor de leerling interessanter maar ook bruikbaar te maken staat op het histoforum. Deze website wordt gemaakt en beheerd door Albert van

der Kaap en biedt examen-nieuws, lesmateriaal, samenvattingen, webquests en een bibliotheek met uitleg van begrippen die te maken hebben met activerende werkvormen en vaardigheden met betrekking tot het vak geschiedenis.

www.digischool.nl/gs

MUSEA

MUSEUM NUSANTARA, DELFT

Peperdure textiel. Statussymbolen uit Lampung

In deze tentoonstelling staat de hoogwaardige collectie textiel uit het gebied Lampung (Zuid-Sumatra) van het museum centraal. De Lampungdoeken uit deze collectie zijn zeer oud en de artistieke kwaliteit is indrukwekkend; de techniek waarmee de doeken zijn vervaardigd beheerst men al lang niet meer. Deze textiel valt niet los te zien van de peperhandel in Lampung ten tijde van de Verenigde

Oostindische Compagnie (VOC) en de welvaart die deze met zich meebracht voor zowel Nederland als Lampung. Dankzij deze grote welvaart kon men zulke kwalitatief hoogwaardige textiel maken. Nog te zien tot en met 28 januari.

www.nusantara-delft.nl



MUSEUM HET PRINSENHOF

Weeskind in Delft

Vanaf half november krijgen kinderen de kans om in Museum Het Prinsenhof in de huid te kruipen van een weeskind in de

zeventiende eeuw. Erfgoed Delft e.o., de VAK en Driestar Educatief hebben gezamenlijk een innovatief, digitaal onderwijskundig product gemaakt dat een verbinding legt met het verleden. Hierbij is de eigen omgeving van kinderen de link met het heden. Genoemde instellingen hebben een spel ontwikkeld. De leerlingen worden eerst op een speciale locatie (de Soepkeuken in Museum Het Prinsenhof) door een weeshuisvader ingeleid in het leven van een weeskind in de 17^{de} eeuw.

www.prinsenhof-delft.nl





VERKIEZING BELANGRIJKSTE TRADITIES VAN NEDERLAND

Het immaterieel erfgoed staat de laatste tijd erg in de belangstelling, nadat Unesco in 2003 zijn leden opgeroepen heeft om ook dit erfgoed te beschermen. In Nederland buigt het Nederlands Centrum voor Volkscultuur zich over de vraag welke tradities en rituelen tot ons immaterieel erfgoed behoren. Daarom vragen zij aan iedereen in Nederland om zijn of haar tradities aan hen op te sturen. Laat weten welke tradities u belangrijk vindt door een brief te sturen of de enquête op www.volkscultuur.nl in te vullen. In het Jaar van de Tradities 2009 zal het Nederlands Centrum voor Volkscultuur een lijst publiceren van de honderd meest genoemde tradities en deze ook documenteren in boekvorm en op de website.

HET DIGITAAL KATHOLIEK ERFGOEDHUIS (DKE)

Sinds 2 november is www.nederlandskatholischisme.nl in de lucht, de site van het Digitaal Katholiek Erfgoedhuis, een initiatief van de Radboud Universiteit en het Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen. Het DKE wil een bijdrage leveren aan de kennis over religie en confessionele verhoudingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw en biedt daarnaast

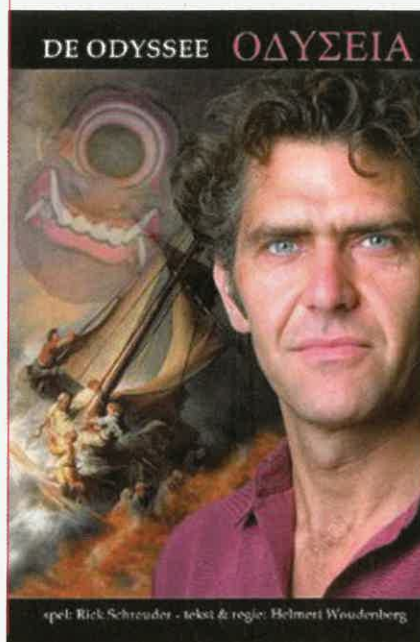
een groeiend aantal educatieve toepassingen. Het DKE heeft verschillende 'kamers', thema's uit het katholieke leven, zoals Mis-sie, Maatschappelijk leven en Kopstukken. De kamers worden in de komende tijd gevuld met bronnenmateriaal, zoals foto's, affiches, documenten, en beeld- en geluidsfragmenten. In de kamer 'Leven van alledag' is dit nu al het geval, waardoor de bezoeker een goed beeld kan krijgen van het katholieke leven in een nog niet zo heel ver verleden.

SCHOOLVOORSTELLING 'DE ODYSSEE': EEN VERRIJNING VAN UW LESSEN ROND DE GRIEKSE OUDHEID

Homerus schreef het vermaarde episch dichtwerk over Odysseus. Helmert Woudenberg maakte een eigentijdse theaterbewerking, die beeldend en toegankelijk is. Rick

Schreuder is een begenadigd acteur en verteller. Met een hoofd vol tekst, een lijf vol kracht en een lege vloer neemt hij uw leerlingen mee op reis met Odysseus. Leerlingen laten zich graag meevoren met de omzwervingen van de Griekse held. Middels woorden vult hij het podium met decor-

stukken: oceanen, eilanden, rotsen, stranden en bergen. Deze solo-voorstelling speelt in najaar 2007 en begin 2008 in diverse theaters. Op de website www.rickschreuder.nl vindt u alle aanvullende informatie over deze schoolvoorstelling, zoals reacties van leerlingen, de speellijst van de theatertour en mogelijkheden voor uw school.



NIEUWE LESPAKKETTEN WOII

Eind december komen lespakketten gereed over de weinig bekende en unieke geschiedenis van 'Het Philips-Kommando in Kamp Vught', voor 3 havo/vwo en vmbo-t 2. Enige maanden later zijn deze pakketten ook voor havo/vwo bovenbouw. Elk pakket bevat een dvd, een digitale lesbrieven die verwijst naar de website www.philips-kommando.nl, en het geïllustreerde informatieboekje. Leerlingen leren wat zich afspeelde in een concentratiekamp en nemen kennis van dilemma's, bizarre lotgevallen en staaltjes van durf en vindingrijkheid in en rond de Philips-werkplaats binnen het kamp. Hierdoor kunnen zij zich meer bewust worden van de onaanvaardbare gevolgen van totalitaire systemen, zoals het nazi-regime. Docenten kunnen de dvd aanvragen via info@philips-kommando.nl en t.z.t. de lesbrieven downloaden van www.philips-kommando.nl.



EUROPALIA MAAKT HET JE MAKKELIJK!

Tot 3 februari 2008 presenteert het festival Europalia Europa de Europese cultuur en die van haar lid-

staten. Zo ontstaat de mogelijkheid de 27 lidstaten in één keer te bezoeken. Tijdens het festival kan je ontdekken wat de Europese lidstaten op cultureel

vlak verbindt maar ook wat hen zo uniek maakt. Ontmoeting en dialoog staan centraal. Europalia brengt muziek-, theater-, en dansvoorstellingen maar het

belangrijkste evenement is de tentoonstelling over de Europese kunst van de 5^e tot de 18^e eeuw.

www.europalia.eu

 **europalia.europa**

CANON ATLAS VAN STOLK

De Atlas Van Stolk komt nu ook met een uitgebreide canon. Zij biedt naast een tentoonstelling ook een website, posters, een boekje en ansichtkaarten die de vijftig onderwerpen op een eigen wijze de revue laten passeren. Waar de tentoonstelling verdieping van een aantal van de onderwerpen biedt, gaat de website voornamelijk in op de manier van kijken naar afbeeldingen en associatief denken. De bezoeker leest over en kijkt naar de afbeeldingen en leert spelenderwijs over maker, inhoud en methode. Met humor zorgt de canon van de Atlas Van Stolk voor een beeldend overzicht van de Nederlandse geschiedenis.

www.atlasvanstolk.nl/canon



NATIONAAL COMITÉ 4 EN 5 MEI INVENTARISEERT OORLOGS-SPOREN

De Tweede Wereldoorlog heeft talrijke sporen nagelaten in het Nederlandse landschap: bunkers, linies, gebouwen en andere objecten. Deze overblijfselen zijn een belangrijke bron van informatie. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei brengt deze oorlogssporen in kaart. Resultaten van de inventarisatie worden begin 2008 gepresenteerd op de website van het Nationaal Comité.



Het gaat om bouwwerken, landschappen, (militaire) structuren en muurschilderingen die een directe relatie hebben met historische gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Als

tastbare objecten zijn zij zeer geschikt om gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog onder de aandacht te brengen van een breed publiek.

www.4en5mei.nl

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN

Hakken in het zand

'Hakken in het zand' een overzichtstentoonstelling over 400 jaar Nederlands archeologisch werk in Egypte. De tentoonstelling gaat over de drijfveren, werkwijzen en ontdekkingen van de Nederlanders die de woestijn introkken op zoek naar de cultuurschatten van het oude Egypte. Ook is aandacht voor de opgravingen van het museum zelf, die dit jaar 50 jaar geleden zijn gestart, en het onderzoek in Sakkara (nabij Cairo), waar conservatoren van

het museum nog jaarlijks bijzondere vondsten doen. Bezoekers kunnen zelf het oude Egypte ontdekken en

zich Egyptoloog wanen door middel van computerspellen 'Eternal Egypt' en 'Trail of the Mummy'.



STUDIEREIS VGN NAAR GEORGIË EN ARMENIË

28 APRIL T/M 10 MEI 2008



Zoals reeds aangekondigd in Kleio 7 organiseert de VGN in samenwerking met Sophus Travel een 13-daagse studiereis naar Georgië en Armenië. Beide landen zijn bezaaid met vroeg-christelijke kerkjes en kloostercomplexen, burchten en kastelen. De hoofdsteden Tbilisi en Jerevan bieden een grote variatie van kerken, kloosters, musea, interessante architectuur en bruisend stadsleven. Het landschap is afwisselend lieflijk en ruig, de provinciesteden en dorpen pittoresk. Georgië is het land van de wijn en de land- en tuinbouwproducten, Armenië is vooral een handelsnatie. Tijdens deze reis wordt kennis gemaakt met natuur, cultuur, erfgoed en bevolking van beide landen. Ook de huidige politieke, sociaal-economische, culturele en onderwijs toestand krijgt aandacht. Er worden verschillende ontmoetingen met personen en instellingen voorbereid.

PROGRAMMA

Maandag 28 en dinsdag 29 april worden – na aankomst op de luchthaven van Tbilisi in de namiddag – besteed aan een stadsrondrit en wandeling door het oude gedeelte van de stad. We zien o.a. de residentie van de patriarch van de georgisch-orthodoxe kerk, de Methekhikerk, de zwavelbaden, de traditionele huizen met balkons, de 4^e eeuwse vesting Narikhala, de synagoge, de Anchiskatekerk, het huismuseum Elena Akhvlediana, het Nationaal Museum en de Sionikathedraal. Woensdag 30 april is gevuld met een dagexcursie naar David Gareji, een kloostercomplex op de grens met Azerbeidzjan en een van de belangrijkste bezienswaardigheden van het land. We zien de grottenkloosters met prachtige 10^e eeuwse muurschilderingen. 's Avonds zo mogelijk bezoek aan de

Koninginnedagreceptie van de Nederlandse ambassade.

Donderdag 1 mei rijden we naar Mtskheta, de voormalige hoofdstad. We bezichtigen de 6^e eeuwse Jvarikerkerk, het 11^e eeuwse Samtavroklooster, de Svetitskhovelikathedraal en de Samtavivikathedraal. Daarna bezoeken we de hollenstad Uplistsikhe, waar ooit de zijderoute langs liep. Hier zien we ook een 6^e eeuwse basiliek. In Gori, de geboorteplaats van Stalin, bezoeken we zijn huis en het bijbehorende museum. Via de Borjomivallei eindigen we deze dag in Bakuriani. Vrijdag 2 mei is de eindbestemming Kutaisi, hoofdstad van het voormalige koninkrijk Colchis. Onderweg bezoeken we de Timotesubanikathedraal en (zo mogelijk) Borjomi, de zomerresidentie van president Saakashvili. Vroeger was de residentie van de tsarenfamilie Romanov, later van Stalin.

Zaterdag 3 mei begint met een verkenning van Kutaisi. We bezoeken o.a. de 11^e eeuwse Bagratkathedraal, het Gelatiklooster, ooit een centrum van wetenschap en kunst, en het Historisch-etnografisch museum. Onderweg naar Tbilisi bezoeken we de Ubisikathedraal.

Zondag 4 mei verlaten we Georgië. We rijden in zuidelijke richting naar de kloosters Sanahin en Haghpats, die op de werelderfgoedlijst staan. Via de Dilijanregio bereiken we het 11^e eeuwse klooster Haghartsin. We eindigen de dag bij het hooggelegen bergmeer van Sevan.

Maandag 5 mei maken we een tour rond het schiereiland en bezoeken we het Sevankloostercomplex. Na een stop bij een wijnproeverij rijden we naar het Noravank- en Khopr-Virapklooster, een Armeens pelgrimsgebied met zicht op de berg Ararat.

Dinsdag 6 mei begint met een bezoek aan een school in Jerevan. We volgen een geschiedenisles en spreken met collega's. Vervolgens maken we een stadsrondrit door Jerevan. We zien o.a. de ruïnes van Zvartnots en de St. George Illuminatorkathedraal. 's Middags maken we een uitstapje naar Echmiadzin, residentie van de patriarch-catholicos van Armenië, waar we o.a. de Gayanakerk bezichtigen.

Woensdag 7 mei begint met een bezoek aan de universiteit van Jerevan, waar een ontmoeting plaatsvindt met docenten en studenten geschiedenis. 's Middags

verdere stadsverkenning met o.a. een bezoek aan het herdenkingsmonument van de slachtoffers van de genocide van 1915, het nationaal-historisch museum en het huismuseum Aram Khatchaturian.

Donderdag 8 mei bezoeken we Matenadaran met haar collectie oude manuscripten en de zonnetempel van Garni. Daarna zien we het rotsklooster van Gueghard.

Vrijdag 9 mei verlaten we Jerevan en Armenië. Via een mooie route naar Georgië bezoeken we onderweg Ashtarak en het Ambertfort. 's Avonds afscheidsdiner in Tbilisi.

Zaterdag 10 mei: Vroege transfer naar de luchthaven van Tbilisi en terugvlucht naar Amsterdam.

VOORBEHOUD

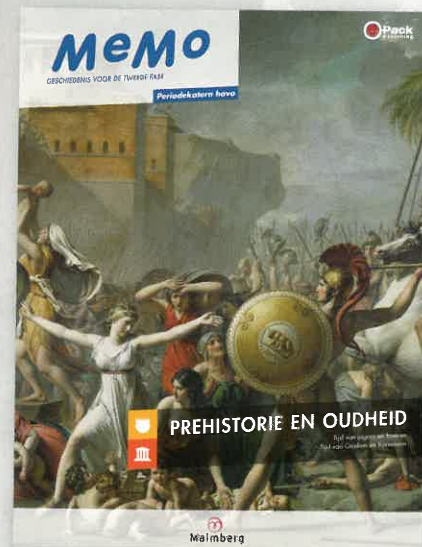
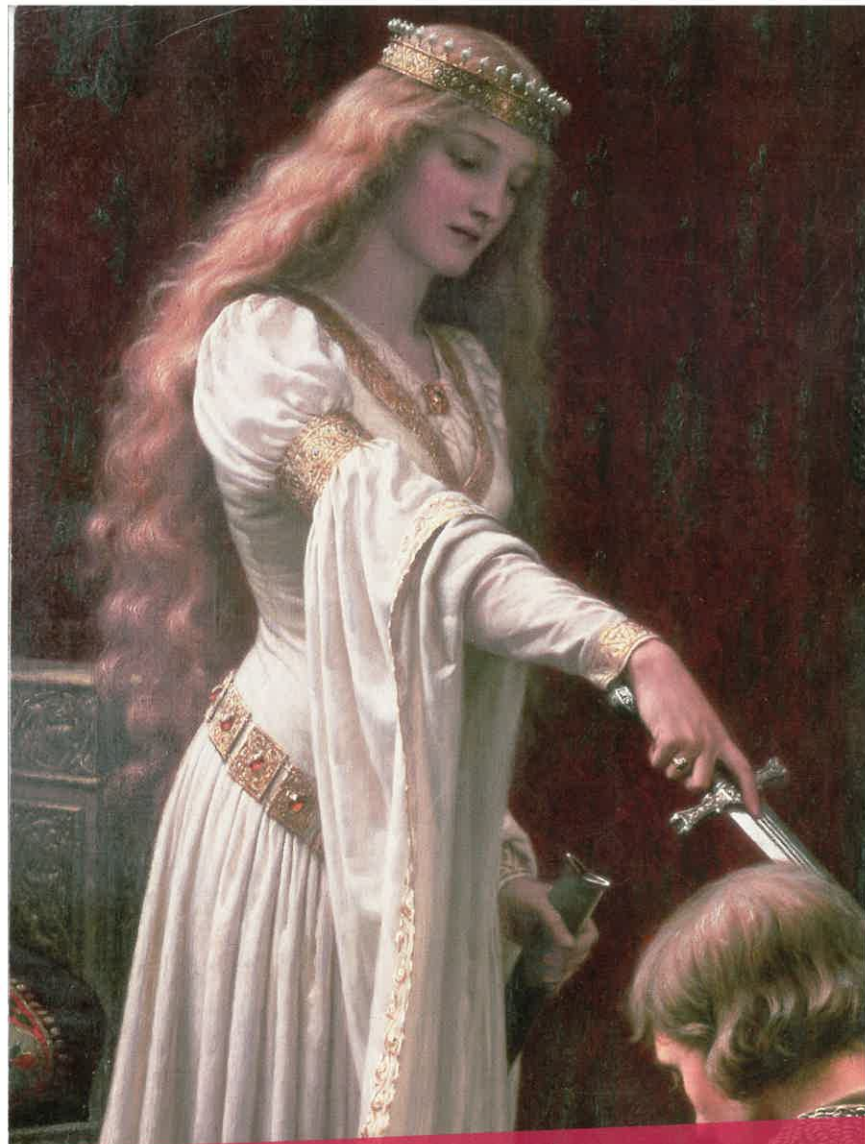
Een voorbehoud moet worden gemaakt voor de in het programma genoemde en niet genoemde ontmoetingen. De bezoeken aan de school en de universiteit van Jerevan gaan door. Ook een gesprek met een Armeens politicus of journalist en een ontvangst bij een 'gewone' Armeense familie thuis is waarschijnlijk. De Koninginnedagreceptie in Tbilisi is onderwerp van gesprek. Een audiëntie of informele ontmoeting met president Saakashvili en/of zijn first lady Sandra Roelofs is in aanvraag.

REISSOM

De reissom bedraagt €1969,- per persoon (bij deelname van 21 personen). Niet VGN-leden betalen een toeslag van €50,-. De eenpersoonskamertoeslag is €299,-. Hierbij zijn alle (!) kosten inbegrepen met uitzondering van de reis- en annuleringsverzekering (sterk aanbevolen, Europa-dekking) en individuele uitgaven.

AANMELDING

U kunt zich aanmelden door overmaking van €100,- per persoon op postbanknummer 128701 ten name van Penningmeester VGN te Stiens, onder vermelding van 'reis Georgië/Armenië'. Inschrijven is mogelijk tot 1 februari 2008, maar het aantal deelnemers is beperkt. Inlichtingen: Johan Raven, reisleader, tel. 058-2574050 of: johanraven@hetnet.nl.



MeMo tweede fase ver vooruit in geschiedenis

- Ontdek de nieuwe MeMo, uw vertrouwde geschiedenismethode.
- Geschiedenis die ertoe doet en op niveau!
- Ken het verleden, begrijp het heden.
- Aparte boeken voor havo en vwo.

Kijk ook vooruit!

Vraag op www.memotweedefase.nl uw eigen beoordelingsexemplaar aan of maak een afspraak met de tweedefase-deskundige van Malmberg. Bellen kan natuurlijk ook: (073) 628 87 66.

MALMBERG